काव्यदीपिका ।

[विश्वविद्यालयच्छात्राणां पाठोपयोगी सुगमः
क्षुद्रकायः अलङ्कारसन्दर्भः]

कान्तिचन्द्रविद्यारत्नभट्टाचार्य्येण सङ्कलिता ।

पण्डितकुलपतिना, बि, ए, उपाधिधारिणा
श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण विरचितया
तदात्मजाभ्यां
पण्डित-श्रीमदाशुबोधविद्याभूषण पण्डित-श्रीमन्नित्यबोध-
विद्यारत्नाभ्यां परिवर्त्तित-परिवर्द्धितया टीकया
तथा
इंलण्डीयभाषया लिखितेन संस्कृतसाहित्यशास्त्रस्य
संक्षिप्तेतिहासेन षष्ठमपरिच्छेदाऽऽलोचनेन च सह
संस्कृत्य ताभ्यामेव प्रकाशिता ।

षष्ठसंस्करणम् ।

कलिकातामहानगर्य्यां

वाचस्पत्ययन्त्रे

मुद्रिता ।

ई १९१२ ।

मूल्यं सार्द्धं रूप्यकम् ।   [illegible]

प्रकाशक— पण्डित-श्री-ज्ञानबोध-विद्याभूषण
तथा
पण्डित-श्री-नित्यबोध-विद्यारत्न।

प्राप्तिस्थान— २न०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, आम्हार्ष्ट-
ष्ट्रीट-पोष्ट-अफिस। कलिकाता।

प्रिण्टर—बि, बि, मुखर्जी।
२ नं०, रमानाथ मजुमदार ष्ट्रीट, कलिकाता।

SANSKRIT POETRY.

"Poetry," says *Hazlitt,* "is the language of the imagination and the passions. It relates to whatever gives immediate pleasure or pain to the human mind." Its existence may therefore be co-eval with the primary institution of society, and even with the first creation of man. His earliest efforts would indeed, consist of unconnected and separate pieces without any systematic arrangement. First of all, the marvellous and gigantic power of the elements, and the splendid appearance of the heavenly bodies—the visible symbols of the invisible and infinite, would strike his mind. The exploits and prowess of the *favoured few,* shining pre-eminently over their fellow-brethren, and dazzling their eyes by a charming brilliancy, would not fail to produce their effect. Hence would naturally spring two sorts of poetry, the first consisting of hymns addressed to and singing the glory and power of the visible deities, and through them extolling the mysterious potency of the Omnipotent, and the second comprehending short *ballads* and songs, celebrating the exploits and adventures of some favourite hero. It would be long before systematic and continued pieces would be originated. System is the work of time, the production of mature judgment and consummate genius.

The Greeks had no hymns and ballads before the immortal father of their poesy, touched his harp. His mighty and grasping genius could hardly remain content with a few poor scraps and scattered patches, which had satisfied his predecessors. He at once laid

fowler. The simplicity of the style, the sweet an[illegible] natural pathos pervading throughout and the profu[illegible] (if I may so use the term) in the structure, are quite [illegible] keeping with its early date. *

The *Maha-bharata* of *Veda Vyasa* contains pass[illegible] full of pathos and grandeur. The descriptions in [illegible] *Sabha-Parva* and the pathetic delineations in the S[illegible] *Parva* are genuine touches of poetry. But alth[illegible] the style is, in general, characterized by simplicity [illegible] we meet with occasional prolixity in the structure, [illegible] have not here invariably the smooth and flowing [illegible] of the *Ramayana*, nor always its simple, natural [illegible] vivid style. The work of *Valmiki* is [illegible] [illegible] where she shines in simple and [illegible] [illegible] pleasure ; while in the [illegible] [illegible] and then, a sprinkling of [illegible] [illegible] of later refinements, * [illegible] [illegible] proofs of an advanced [illegible]

[illegible] in the hands of *Kalidasa* and *Bh*[illegible] [illegible] attained to its highest [illegible] [illegible] purity, and without the [illegible] [illegible] to it by later writers, but [illegible] [illegible] *Bhavabhuti* as a dramatic [illegible] [illegible] of Sanskrit drama separately [illegible] speak of Sanskrit drama separately [illegible] poetry, till I come to treat [illegible] theatre.

Kalidasa is known to the world both as [illegible] and a dramatic poet. His style, is pure, [illegible] simple. it has not in the least, the laxity of [illegible]

[illegible] including the [illegible]

poems, and though characterized by brevity, perspicuity runs through every vein of his poetry. His descriptions are always true to nature, his delineation of characters faithful to the minutest point, his similies are everywhere appropriate, natural and beautiful. Nature yielded to him as a gentle bride, and ever remained faithful. The description of the ocean, of the forest scenery and the hermitage of the sages therein, in the 13th Canto of the *Raghuvansham*, when *Rama* returned home from Lanka,—the parting scene of *Lakshmana* in the 14th, leaving *Sita*, the queen of *Rama*, alone and helpless in the wilderness, a prey to the howling beasts, and crying aloud like a frightened *Kurari*,—the sudden and wonderful appearance, at midnight, of the goddess of *Ayodhya*, before *Kusha* sleeping in his apartment with doors all barred and closed, and her description of deserted *Ayodhya*, graphically contrasted with her former glory and beauty,—the most faithful delineation of the acts of the maidens of *Bidarva*, eager to feast their eyes with the sight of *Aja* in the 7th Canto of *Raghuvansham* and of those of *Oshadhiprastha*, when *Siva* advanced through that capital in marriage procession, in the 7th Canto of *Kumara*; the discourse of *Siva* in the disguise of an ascetic, and *Parvati* submitting herself to hard austerities to gain his favour,—and the vivid descriptions in the *Meghaduta*, are among the master-pieces in the Language.

Another rare quality characterizes his poetry. He could delineate, within the shortest compass imaginable, subjects which had occupied volumes in the hands of others, and yet would not leave out a single prominent fact in his descriptions. His epithets are always appropriate and full of meaning, and he seldom uses particles merely to fill up the verse.

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi's* writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may form the subject of an essay. The great work of *Bharavi* marks a new epech in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and ingenuity, and the false taste is carried further by his imitators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but they knew not where and when to stop. Their descriptions and discourses are sometimes too long to attract the attention of the reader. Sometimes very their [illegible] exaggerate quite [illegible] poetry.

The *Bhattikavyam* is a work of great merit, as a [illegible] grammatical interest [illegible]

[illegible]

Krishna and *Balarama* in the 2nd Book, and the quaint reproaches of *Shishupala* in the 15th, show great artistic skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri-Harsha*, who, in his *Naishadha-Charitam*, carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry unhurt. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator, and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri-Harsha* But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning

The *Raghava-Pandaviyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great masters, is a work of little merit, contains less poetry, and is noted only for its verbal ingenuity, all its slokas bearing a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous bombastic trash *

The '*Sugared*'-pastoral songs of our 'Honey-tongued' *Jayadeva* are exceptions, and they are the the only pieces

* These had its original in slokas like Kumar I. 35. Continual improvements upon respective masters led to these miserable conceits

The style of the *Kiratarjuniyam* of *Bharavi* is classical and elaborate. It has not the simplicity of the *Raghuvansham*, nor its natural structure. The peculiar characteristic of *Bharavi's* writings is the great condensation of matter. Almost every line of his poetry may *form the subject of an essay. The great work of* *Bharavi* marks a new epoch in Sanskrit poetry.

In him, for the first time, for once at least—viz. in Canto XV—the genuine touches of true and simple poetry are replaced by ostentatious display of learning and ingenuity, and the false taste is carried farther by his imitators and successors in poetry.

They possessed great powers of description, but they knew not where and when to stop. Their descriptions and discourses are sometimes too long to attract the attention of the readers. Some of them carry their refinements too far, and to an extravagance quite beyond the region of true poetry.

The *Bhatti-kavyam* is a work of great merit, as an epic poem, and possesses great grammatical interest besides. The description of Autumn, opening the Second Book of his work, is an excellent piece of poetry, and clearly proves that the author possessed great natural powers and a high poetical genius, but unfortunately his object was to teach *grammar* through poetry and he was therefore often forced to sacrifice the latter to the stern and rigid affair of the former.

The Shishupala Badham of Magha is an imitation of *Kiratarjuniyam* of *Bharavi*. His descriptions are often too long and tedious. That of *Krishna's* passage from *Dwaraka* to *Indraprastha* takes up the space of ten [illegible] books. But the imitation surpasses the original in showing greater variety, learning and skill in the

Krishna and *Balarama* in the 2nd Book, and the grave reproaches of *Shakuntala* in the 15th, show great artistic skill in the author and are excellent in their own way.

But it was *Sri Harsha*, who, in his *Naishadha Charitam* carried refinements to their utmost extravagance so as to make them blemishes. His genius was too sharp to keep the tender graces of Poetry in view. There was no law to his imagination—it knew no bounds. His horses, too ambitious to rest satisfied with the whole space of earth for their range, must dry the ocean with the dust of their hoofs to have a wider scope for their course. The moon had the great misfortune to part with a portion of the brightness of her orb for the formation of the face of *Damayanti* by the great creator and hence the dark spots in her disc. Such unnatural exaggerations abound in the great work of *Sri Harsha*. But his descriptions, arguments and discourses shew marks of a very sharp intellect, great genius, consummate skill and most profound learning.

The *Raghava-Pandaviyam* of *Kaviraja*, a further refinement upon the false taste of the great masters, is a work of little merit, contains less poetry, and is prized only for its verbal ingenuity, all its slokas bearing a double sense throughout the poem.

The Sanskrit poetry gradually degenerated into mere verbal quibbles and pompous [illegible] trash.*

The '*Sugared*' pastoral songs of our 'Honey tongued' *Jayadeva* are exceptions and they are the the only pieces

* These had its original in slokas like Kuma[illegible]. Continual improvements upon respective masters led to these miserable conceits.

of the kind in Sanskrit poetry. They flow in soft and liquid strain. They are, indeed, as the poet boasts, sweeter than nectar, softer than the softest feminine graces, and more musical than the harmonious tone of the *Vina.*

I purposely omitted to mention the name of the *Nalodaya* ascribed to *Kalidasa.* I need hardly remark, that as a poetical work, it is of little merit, contains mere verbal ingenuity, and is not at all worthy of the name of the greatest of Sanskrit bards. It is perhaps the work of a *Kalidasa,* who lived long after his celebrated namesake.

Sanskrit poetry is very poor in prose productions. I shall barely mention the names of the only three which can be classed with poetry. These are the *Dasha-Kumara-Charitam* of *Sri Dandin,* the *Katambari* of *Vana Bhatta* and the *Vasavadatta* of *Subandhu.*

The dramatic literature of a country is important and interesting not only from a literary and philological point of view, but also as it throws light on the manners and customs of the people, on the state of religion and philosophy of the time, and in short, on the general history of the nation. "The objects," says Prof. *Wilson,* "for which an ancient dialect may be studied are its philology and its literature, or the arts and sciences, the notion and manners, the history and belief of the people by whom it was spoken. Particular branches of composition may be preferably adverted to for the due understanding of each of these subjects, but there is no one species which will be found to embrace so many purposes as the dramatic. The drama ranges from simple to elaborate, from the commonplace of ordinary life to the highest refinements

every known product of art, as well as every observable phenomenon of nature. The manners and feeling of the people are delineated living and breathing before us, and history and religion furnish the most important and interesting topics to the bard. Wherever, therefore, there exists a dramatic literature, it must be pre-eminently entitled to the attention of the philosopher as well as the philologist, of the man of general literary taste as well as the professional scholar."

The drama of the Hindus is essentially their own; it is original—borrowed from no other nation ancient or modern. It belongs to that class of dramatic literature which modern European scholars have termed *Romantic*, in opposition to what has been styled *Classical*. *Schlegel* remarks,—"The only specimen of their plays hitherto known to us, is the delightful *Shakuntala*, which, notwithstanding the foreign colouring of its native climate, bears in its general structure such a striking resemblance to our own romantic drama, that we might be inclined to suspect, we owe this resemblance to the predilection for *Shakespeare*, entertained by the English translator Sir *W. Jones*, if his fidelity were not attested by other learned orientalists."

The number of Sanskrit dramas, now extant, is indeed very small, when compared with the theatre of other nations. But this is probably owing to the infrequency of their representations, and to the general neglect of this department of literature by the learned. "They seem to have been acted only on solemn and public occasions." * Numbers doubtless are lost, and only those of peculiar merit have come down to us; and "that the Hindu theatre is only partially represented by the surviving specimens, is proved by the fact, that one of the earliest of their plays, the *Vikra-*

* Wilson's Hindu Theatre.

former divisions. They are of the same nature with the Moralities of the old English stage—only more developed.

I have mentioned before, the numerical paucity of the Hindu dramas. To each of the two greatest masters of the art, *Kalidasa* and *Bhavabhuti*, are ascribed only three pieces. We have, indeed, no *Antiphanes* whose fertile genius could produce three hundred and sixty-five comedies, nor a giant *Lope de Vega*, the incredible number of whose dramatic compositions astounds humanity, and the lightning flash of whose genius could extend to a thousand lines, while walking in his garden. I am quite in the dark about the merit of these wonderful productions, but of this I am sure, that Sanskrit drama loses little by the smallness of the number of works. Its quality fully compensates its quantity. Moreover, the unique combination in *Kalidasa* of the epic genius with the dramatic—each unsurpassed if not unequalled by any other poet of any other nation, has no parallel, as far as I am aware, in the development of the poetry of any other language.

Many of the earliest Sanskrit dramas are certainly lost. The oldest specimen extant of the Hindu theatre is the *Mrichhakatika* attributed to the royal poet *Shudraka* whom tradition places in the first century before Christ That the work is of considerable antiquity, is proved by internal evidence, and by the structure of the style which is characterized by the simplicity of an early age, and has not the elaborate polish of later times.

Next we come to *Kalidasa*, the prince of Sanskrit bards, to whose immortal genius are ascribed three dramatic pieces 1st,—The *Abhijnana-Shakuntalam* the greatest, sweetest and finest drama in the language. 2nd,—

charm, reminding us of the fairy scenes of *Shakespeare* in his *Midsummer Night's Dream.* 3rd —The *Malavikagnimitra.* That the first two are the genuine productions of the same hand, there is no reason to doubt "The subject of each is taken from heroic mythology, and a royal demigod and a nymph of more than human mould are the hero and heroine of either ; there is the same vivacity of description and tenderness of feeling in both ; the like delicate beauty in the thoughts and extreme elegance in the style." * The *Malavikagnimitra* is a work of inferior merit. There is doubt whether it is the production of the *favoured child* of *Saraswati* "The internal evidence" says Prof. *Wilson*, "is adverse to the drama's being the work of the author of *Shakuntala* and *Vikramorvashi* There is neither the same melody in the verse, nor fancy in the thoughts."

Bhavabhuti is second only to *Kalidasa* in this department of poetry. To him also are attributed three dramas,—the *Uttara-Rama-Charitam*, the *Malati Mathava*, and the *Mahavira charita.* The peculiar merit of his poetry is the sublimity of descriptions and minute analysis of the affections—qualities rarely met with in the productions of other Sanskrit bards. His style is classical, and though elaborate, is not deformed by extravagant refinements His descriptions of mountain scenery are highly picturesque and truly grand His glowing delineation of the sites of the *Dandakaranya*,—here shining in tender green,—there looking dismal with their vast and dreary extent,—and resounding in places with the rushing of the waterfalls, and his descriptions of the transparent rills moving gently along, with their banks shaded with groves of canes are indeed sublime and romantic The pathetic strain,

* Wilson's Hindu Theatre.

dent and every thought in it, is borrowed from his predecessors. The *Dhurta-nartaka*, the *Hasyarnava* and the *Kautuka-sarvaswa* are comic pieces or farces, being satirical attacks, the first upon the *Shaiva* ascetics, the second upon the licentious Brahmans assuming the character of religious mendicants, and the third upon princes who addict themselves to sensuality and fail to patronize learning

Even the present century is not altogether barren of Dramatic compositions. But the productions cause only incredible labour in their birth, and are either born lifeless, or suffer a miserable life to the great uneasiness of their parents.

I shall conclude with a few remarks on the *Hanumana nataka* or the *Maha* or great *Nataka* as it is emphatically called. It is evidently the work of several hands, the different fragments put together, arranged and formed into an entire whole (most probably) by *Damodara Mishra*, at the command of *Bhoja*. The poem contains passages of genuine poetry, but it has no consistence with the principles of drama. There is no mention of entrance or exit, and the poet himself is the speaker in several places.

———

सूचीपत्रम् ।

प्रथमशिक्षायाम्—

द्वितीयशिक्षायाम्—

तृतीयशिक्षायाम्—

चतुर्थपरिच्छेदे—

पञ्चमपरिच्छेदे—

षष्ठशिक्षायाम्—

सप्तमशिक्षायाम्—

अष्टमशिक्षायाम्—

भ्रमनिरसनम् ।

२४ पृष्ठे दशमैकादशपङ्क्त्योरन्तरे "काव्यलक्षणम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

४४ पृष्ठे प्रथमद्वितीयपङ्क्त्योरन्तरे "अभिधाकथनम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

६४ पृष्ठे पञ्चमषष्ठपङ्क्तिस्थयोर्मूलटिप्पण्योरन्तरे रेखा पतिता ।

७४ पृष्ठे अष्टमनवमपङ्क्त्योरन्तरे "अनुकरणस्य अदोषता" इति सूच्यंशः पतितः ।

७५ पृष्ठे "रचनायां माधुर्यलक्षणम्" इत्यत्र "माधुर्यव्यञ्जको रीतयः" इति पाठः भाव्यः ।

७८ पृष्ठे प्रथमपङ्क्तेरुपरि "माधुर्यादीनां शब्दगुणत्वम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

७८ पृष्ठे नवमदशमपङ्क्त्योरन्तरे "रीतिलक्षणम्" इति सूच्यंशः पतितः ।

काव्यदीपिका ।

प्रथमशिखा ।

मङ्गलाचरणम् ।—

मातरं हृदये ध्यात्वा विशदाम्बुजवासिनीम् ।
बालानां सुखबोधाय क्रियते काव्यदीपिका ॥ (१)

काव्यप्रयोजनम् ।—

"काव्यं यशसेऽर्थकृते व्यवहारविदे शिवेतरक्षतये*।

---

* काव्यादनर्थनिवारणस्य भवतीत्यादि, यथा च, मयूरः सूर्यशतकं विरचय्य महारोगाद्विमुक्त इति प्रवादः ।

[illegible]

[illegible]

(१) [illegible]

(२) [illegible]

"सद्यः परनिर्वृतये कान्तासम्मिततयोपदेशयुजे"॥ [

[का०

काव्यं हि पाठादिसमनन्तरमेव अनिर्वचनीयविलक्षणाऽऽनन्दाय, * कालिदासादीनामिव यशःसम्पत्तये, श्रीहर्षाद्धावकादीनामिव धनाधिगमाय, लोकाऽऽचारादिपरिज्ञानाय, सुधामयेनोपदेशवचनेन रामादिवत् प्रवर्त्तितव्यं, न रावणादिवदिति सत्पथप्रवर्त्तनाय, साधुविगर्हितवर्त्मानुवर्त्तनाय च, तत्तद्भाषासु व्युत्पत्तिलाभाय च यथायोगं कवेः पाठकानाञ्च भवतीति बहुफलतया काव्यस्य तल्लक्षणादिकमवश्यमवगन्तव्यं धीमताम्, इति प्रथमतः काव्यस्य लक्षणमाह,—

"कथ्यते काव्यम् 'इष्टार्थव्यवच्छिन्ना पदाऽऽवली'॥" [का०

इष्टाः,—अलौकिकचमत्कारित्वेन सहृदयमनोरमाः, अर्थाः, तैर्व्यवच्छिन्ना—विलक्षणीकृता, पदाऽऽवली—पदसमूहः, काव्यम्।

---

* इदमेव काव्यस्य प्रधानफलमिति कारिकाक्रमभङ्गेनाऽपि प्रथममुपन्यस्तम्।

कीर्त्तये, ख्यातिलाभार्थिनश्च, रचयितुं शक्नोत्विति शेषः, धनकृते—धनाधिगमाय, व्यवहारविदे—व्यवहारः,—लौकिकाऽऽचारादिकं, तत्र या वित्—ज्ञानं तस्मै, रामादिवत् वर्त्तितव्यं न रावणादिवदित्यादिविज्ञाऽऽचारशिक्षणाय, शिवेतरक्षतये—शिवे—मङ्गलम्, तदितरत्—विपरीतं करोति इति शिवेतरम्, क्षतः,—विनाश—[illegible], इतरत्—अशिवम्, अमङ्गलमित्यर्थः, तस्य क्षतये—नाशाय, भवभावनकीर्त्तनादिनेति शेषः, सद्यः,—पाठस्य श्रवणस्य च समनन्तरमेव, परा—उत्कृष्टा, निर्वृतिः,—आनन्दः तस्यै, तथा कान्तासम्मिततया—प्रियानुरूपत्वेन, उपदेशयुजे—उपदेशदानाय, यथा कान्ताया उपदेशो मधुरतया भवति, तथा मधुरभाषिणीवोपदेशदानाय इति भावः, भवतीति शेषः।

(१) इष्टा इति।—सहृदयमनोरमाः,—[illegible]

"निपुणो मतः" "दुष्यसि भास." इत्यादिवाक्येन [illegible] पाञ्चादस्य न [illegible] (१) न तत्र काव्यत्वप्रसक्तिः। तथा च [illegible] महदपकृष्टत्वात्कथं वाक्यं काव्यमिति फलितम्। तथाच वाक्यं काव्यं,—यत् यत्र [illegible] तथादिव [illegible] [illegible] रचयति। यथा।—

"[illegible], कथं नु [illegible] [illegible] [illegible]; ?।
न [illegible] [illegible] [illegible] ॥" (४) [[illegible]]

[illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥" (५) [illegible]

* [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।
[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] ॥ [[illegible]]

[illegible]

(४) [illegible]

(५) [illegible]

"अयि कठोर! यशः किल ते प्रियं
किमयशो ननु घोरमतः परम्?।
किमभवद्विपिने हरिणीदृशः
कथय नाथ! कथं बत मन्यसे?" ॥ (४) [illegible]

एतानि वाक्यानि [illegible] [illegible] (७) [illegible] काव्यम्।

इति काव्यविवरणं नाम प्रथमशिखा।

द्वितीयशिखा।

[illegible] —

[illegible] । (१)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"सुप्तिङन्तं पदं" प्राह पाणिनिर्मुनिसत्तमः।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"स्याद्वाचको लाक्षणिकः शब्दोऽत्र व्यञ्जकस्त्रिधा।"(१)

[illegible]

[illegible]

"वाच्यादयस्तदर्थाः स्युः" समासेन यथाक्रमात्। (३)

[illegible]

"साक्षात् सङ्केतितं योऽर्थमभिधत्ते स वाचकः।" (४)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

(१) [illegible]

(३) [illegible]

(४) [illegible]

शब्दस्य स्वाभाविक्या शक्त्या, * व्याकरणादिना वा नियन्त्रितः। इयमेव शक्तिः "अभिधा" इत्युच्यते। अनया बोध्योऽर्थः वाच्यः, स च साक्षात् बोध्यत्वेन प्रधानतया मुख्यार्थ इत्यपि अभिधीयते। यथा,—गोशब्दोऽभिधया गलकम्बलादिमज्जीवविशेषरूपं, पाचकशब्दश्च पाककर्तृरूपञ्चार्थं साक्षात् बोधयति। (५)

* शब्दस्य स्वाभाविकीं शक्तिं सर्वे नाऽऽद्रियन्ते, रूढसम्मतिरेव शब्दानामर्थवाचने हेतुरिति केचिदाचक्षते; तथा च अभिधाऽपि लक्षणाव्यञ्जने इव आरोपितैवेत्यसमतिगहनावगाहनम्।

(५) शब्दस्येति,—स्वाभाविक्या—स्वतःसिद्धयैव, शक्त्या—सामर्थ्येनैव; [illegible] बोध्यम्। व्याकरणादिनेति—[आदिपदेन उपमानादयो गृह्यन्ते, तदुक्तम्,—

"शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोशाऽऽप्तवाक्याद् व्यवहारतश्च।
वाक्यस्य शेषाद् विवृतेर्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य वृद्धाः॥" इति]।

नियन्त्रित,—निर्णीतः, निर्धारित इत्यर्थः। [तत्र व्याकरणात् यथा,—पाचक इत्यादि। उपमानात् यथा,—गोसदृशो गवय इत्यादि। कोशात् यथा,—"[illegible]" इत्यादि। आप्तवाक्यात् यथा,—[illegible] इत्यादि। व्यवहारात् यथा,—[illegible]]।

[illegible]

[illegible]

"কুন্দাদিবর্ণে সদৃশো যথাঽন্যোঽর্থঃ প্রতীয়তে।
[illegible] প্রতীত[illegible]ঽসৌ [illegible] ॥" (৫)

[illegible]

"[illegible] ॥"(৬)

(৫) [illegible]

(৬) [illegible]

अभिधामूलां व्यञ्जनामाह विश्वनाथः,—

"अनेकार्थस्य शब्दस्य संयोगाद्यैर्नियन्त्रिते।
एकत्रार्थेऽन्यधीहेतुर्व्यञ्जना साऽभिधाऽऽश्रया॥" (१३)

संयोगाद्याह,—

"संयोगो विप्रयोगश्च साहचर्यं विरोधिता।
अर्थः प्रकरणं लिङ्गं शब्दस्यान्यस्य सन्निधिः॥
सामर्थ्यमौचिती देशः कालो व्यक्तिः स्वरादयः।
शब्दार्थस्यानवच्छेदे विशेषस्मृतिहेतवः॥" * (१४)

यथा,—"सशङ्खचक्रो हरिः" इति शङ्खचक्रसंयोगेन हरिः,—विष्णुः। "फणहीनो नागः" इति फणवियोगेन नागः,—सर्पः। "रामलक्ष्मणौ" इति लक्ष्मणसाहचर्य्येण रामः,—दाशरथिः। "रामार्ज्जुनौ" इत्यत्र विरोधितया रामः,—भार्गवः, अर्ज्जुनः,—कार्त्तवीर्य्यः। अर्थः,—प्रयोजनम्; यथा,—"स्थाणुं भज भवच्छिदे" इति भवच्छेदरूपप्रयोजनसम्बन्धेन स्थाणुः,—शिवः, न तु शाखाविहीनो वृक्षः। प्रकरणं—प्रस्तावः, यथा,—"यथाऽऽज्ञापयति देवः" इति देवः,—भवान्, राजा वा। लिङ्गं—विशेषकं चिह्नम्; यथा,—"कपर्दी भीमः" इति कपर्देन विशेषकेण भीमः,—शिवः।

* अनेकार्थस्य शब्दस्य कस्यार्थस्य बोधो भवतीत्यनिश्चये, संयोगादयोऽर्थविशेषबोधने नियामका इत्यर्थः।

(१३) अनेकार्थस्येति।—अनेकार्थस्य—भिन्नार्थस्य, शब्दस्य, एकत्र—एकस्मिन्, अर्थे, संयोगाद्यैः, नियन्त्रिते—निर्धारिते सति, अन्यस्य—अर्थस्य, धीहेतुः,—प्रतीतिकारणं, या व्यञ्जना, सा अभिधा आश्रयो यस्याः इति अभिधाऽऽश्रया—अभिधामूलेत्यर्थः।

(१४) संयोग इति।—संयोगः,—संसर्गः, विप्रयोगः,—विरहः, साहचर्यं—सहचारः, विरोधिता—वैरम्। एते शब्दार्थस्य अनवच्छेदे—अनिर्धारणे, विशेषस्मृतिहेतवः,—विशेषार्थबोधकारणानीत्यर्थः।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]"

[illegible]

[illegible]

अत्र "मयि न योग्यः खेदः, कुरुषु तु योग्यः" इति काका प्रकाश्यते ।

इति शब्दार्थनिरूपणं नाम द्वितीयशिखा ।

तृतीयशिखा ।

ध्वन्यादिभेदेन काव्यस्य भेदमाह,—

काव्यं ध्वनिर्गुणीभूत-व्यङ्ग्यं चित्रमिति त्रिधा । (१

ध्वनिं लक्षयति विभजाय,—

“वाच्यातिशायिनि व्यङ्ग्ये ध्वनिस्तत् काव्यमुत्तमम् ।

[illegible]

[illegible]

(१) [illegible]

[illegible]

[illegible] —

"[illegible] ।
[illegible] ॥"(१)

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] —

[illegible]

[illegible] —

"[illegible] ।
[illegible] ॥"(२)

[illegible] —

[illegible]

---

(१) [illegible]

(२) [illegible]

परिणमति, तत्र मुख्यार्थस्य स्वविशेषरूपेऽर्थान्तरे सङ्क्रमितत्वादर्थान्तरसङ्क्रमितवाच्यत्वम्। यथा,—

"त्वामस्मि वच्मि विदुषां समवायोऽत्र तिष्ठति।
आत्मीयां मतिमास्थाय स्थितिमत्र विधेहि तत्॥" (४)

अत्र वचनादि उपदेशादिरूपतया परिणमति, [illegible] आत्मीयभावाऽऽयतिमयश्च व्यङ्ग्यः।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमाह,—

यत्र पुनः स्वार्थं सर्वथा परित्यज्यार्थान्तरं बोधयति, त[त्र] मुख्यार्थस्यात्यन्ततिरस्कृतत्वादत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वम्। यथा—"उपकृतं बहु तत्र" इत्यादौ (७ पृ०) पूर्वमुक्ते। अत्राऽऽद्ये—मुख्यार्थस्यार्थान्तरे सङ्क्रमणं—प्रवेशः, न तु तिरोभावः; अ[त] एवात्र अजहत्स्वार्था लक्षणा। द्वितीये,—स्वार्थस्यात्यन्तं तिरस्कृतत्वाज्जहत्स्वार्था।

विवक्षितान्यपरवाच्यमाह,—

"विवक्षितञ्चान्यपरं वाच्यं यत्रापरस्तु सः।" (५)
[[illegible]]

यत्र वाच्यं विवक्षितं—प्रकाशितस्वरूपं सत्, अन्यपरं—व्यङ्ग्यनिष्ठं, सोऽपरः,—विवक्षितान्यपरवाच्यो ध्वनिः। अत्र वि[illegible] वाच्योऽर्थः स्वरूपं प्रकाशयन्नेव व्यङ्ग्यार्थस्य प्रकाशकः। यथा—प्रदीपो घटस्य।

(४) त्वामिति।—[illegible]

(५) विवक्षितेति।—यत्र वाच्यं विवक्षितं, [illegible]

तद्विभागः —

स च द्विविधः,—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यश्च ।

यदाह स एव,—

"कोऽप्यलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो लक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमः परः ।"(६)

असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः,—

न संलक्ष्यः,—सम्यगनुभूयमानः, क्रमः,—प्रतीतिक्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यस्मिन् सः असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः, स च रसभावादिः । अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतेर्विभावादिप्रतीतिकारणकत्वात् (७) क्रमोऽवश्यमस्त्येव, किन्तु उत्पलपत्रशतव्यतिभेदवल्लाघवान्न लक्ष्यते ।

अथ रसनिरूपणम्,—

अथ कोऽयं नाम रसः ? के च विभावादयः ? इत्याहुर्मम्मटभट्टपादाः,—

"कारणान्यथ कार्याणि सहकारीणि यानि च ।
रत्यादेः स्थायिनो लोके तानि चेन्नाट्यकाव्ययोः ॥
विभावा अनुभावाश्च कथ्यन्ते व्यभिचारिणः ।
व्यक्तः स तैर्विभावाद्यैः स्थायी भावो रसः स्मृतः ॥"

रत्यादेरित्यादिपदेन हासोत्साहादयो गृह्यन्ते । लौकिके उत्साहादीनां वक्ष्यमाणानां स्थायिभावानां यानि कारणानि— उत्पादकरूपाणि नायकप्रतिनायकादीनि, उद्दीपनरूपाणि—

(६) अ इति ।—असंलक्ष्य,—अननुभवनीय, क्रम,—पौर्वापर्यं यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यत्र स असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः । लक्ष्यः क्रमो यस्य तादृशं व्यङ्ग्यं यत्र स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इति ।

(७) क्रमेति ।—क्रम अवश्य इत्यर्थः । विभावादीति ।—विभावादयः,—विभावानुभावव्यभिचारिणः, तेषां प्रतीतिः,—बोधः, कारणं यस्य तस्मात्, तदुक्तं नाट्यशास्त्रे भरतमुनिना रसनिष्पत्तिप्रस्तावे सूत्रे,—"विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः" इति ।

नायकप्रतिनायकचेष्टाऽऽदीनि, यानि कार्य्याणि—स्मिताभि-मुखगमनादीनि, यानि च सहकारीणि—सहायभूतानि धृतिगर्व्वादीनि, तानि नाट्ये, काव्ये च चेद्भवेयुः, क्रमेण विभावाः, अनुभावाः, व्यभिचारिणश्च कथ्यन्ते। तैर्विभावा-दिभिर्व्यक्तः,—स्फुटीकृतः, विलक्षणप्रतीतिविषयीकृत इति यावत्, स्थायी भावः रसः कथितः। (८)

रसभेदा,—

तदिदमाह,—

"आदिमो हास्यकरुण-रौद्रवीरभयानकाः।
वीभत्साद्भुतसंज्ञौ चेत्यष्टौ काव्ये रसाः स्मृताः॥"

(अमर)

यथा क्रमेणोदाहरणानि।

आदिमस्य,—

"विवृण्वती शैलसुतापि भावमङ्गैः स्फुरद्बालकदम्बकल्पैः।
साचीकृता चारुतरेण तस्थौ मुखेन पर्य्यस्तविलोचनेन॥" (९)

(कुमा०)

(८) [illegible]

(९) [illegible]

हास्यस्य,—

"भिक्षो! मांसनिषेवणं प्रकुरुषे? किं तेन मद्यं विना?
मद्यञ्चापि तव प्रियम्? प्रियमहो! वाराङ्गनाभिः सह।
तासामर्थरुचिः कुतस्तव धनम्? द्यूतेन चौर्य्येण वा,
चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि भवतः? नष्टस्य कान्या गतिः॥" (१०)

करुणस्य,—

"यद्दृष्ट्वा यो धर्म्मात्मा सर्वभूतप्रियंवदः।
मयि जातो दशरथात् कथमुञ्छेन वर्त्तयेत्?॥
यस्य भृत्याश्च दासाश्च मृष्टान्नानि भुञ्जते।
कथं स भोक्ष्यते रामो वने मूलफलान्ययम्?॥" (११) [रामा०]

[illegible] सुखेन, [illegible]—[illegible] [illegible] इति भावः, [illegible]। [illegible] इति [illegible], [illegible] इति बोध्यम्। [illegible]।

(१०) भिक्षो इति।—[illegible]। हे भिक्षो! मांसनिषेवणं—मांसभोजनं, प्रकुरुषे? करोषि; मद्यं विना तेन—मांसेन, किम्? विना मद्यं [illegible] इति [illegible]। मद्यञ्चापि तव प्रियम्?—प्रीतिकरम्? [illegible]; अहो! वाराङ्गनाभिः,—वेश्याभिः, सह प्रियं, [illegible], [illegible] इति [illegible]। तासां—वाराङ्गनानाम्, अर्थरुचिः,—[illegible] इति भावः, तव धनं कुतः?—[illegible] इति भावः, [illegible]। द्यूतेन चौर्य्येण वा, [illegible] इति [illegible]। भवतः,—तव, चौर्य्यद्यूतपरिग्रहोऽपि?—चौर्य्ये द्यूते च [illegible]? [illegible]; नष्टस्य—[illegible], गतिः,—[illegible], [illegible] इति [illegible]। [illegible] इति बोध्यम्। [illegible]।

(११) यद्दृष्ट्वेति।—[illegible]। [illegible]

रौद्रस्य,—

"कृतमनुमतं दृष्टं वा यैरिदं गुरुपातकं
मनुजपशुभिर्निर्मर्यादैर्भवद्भिरुदायुधैः।
नरकरिपुणा सार्द्धं तेषां सभीमकिरीटिना-
मयमहमसृङ्मेदोमांसैः करोमि दिशां बलिम्॥" (१२) [वेणी॰]

वीरस्य,—

"क्षुद्राः! सन्त्रासमेनं विजहित हरयः! क्षुण्णशक्रेभकुम्भा
युष्मद्देहेषु लज्जां दधति परममी सायका निष्पतन्तः।

दुःख,—कदाऽपि चपलदुःख, धर्मात्मा—धार्मिक, सर्वभूतहितरत,—सर्वजन-रञ्जन इति भावः, मयि—कौशल्यायामित्यर्थः, दशरथात् जातः, राम इति शेषः, काष—केन प्रकारेण, छन्दन—स्वेच्छयैव तिष्ठति विप्रवासमनेनेत्यर्थः, वर्त्तेत?—इति— जीविका, कुर्य्यादित्यर्थ। यस्मात्—यस्य भक्ताः,—परिजनाः, दाराः,—स्त्रियश्च, स्वादूनि—मधुराणि, भक्ष्याणि भुञ्जते, सोऽद्य रामः वने मूलफलानि कथं भोक्ष्यते? अत्र राम आलम्बनविभावः, तस्य वनगमनं उद्दीपनविभावः, तत्र रोदनादिकमनुभावः, कौशल्याया विषादा-ऽऽवेगादिकमात्मानं व्यभिचारिभावः, तैः परिपुष्टः सामाजिकानां शोकः करुणरस-मापद्यते इति बोध्यम्। एवमन्यत्र ज्ञेयम्।

(१२) कृतमिति।—मृतकर्णादिकृतद्रोणवधे क्रुद्धस्य अश्वत्थाम्नः पाण्डवान् प्रति सक्रोधोक्तिरियम्। यैः निर्मर्यादैः,—मर्यादा—धर्मव्यवस्था, तद्रहितैरित्यर्थः, गुरुसमक्षमनुचितकारिभिरिति भावः, (अन्यायेन हि गुरुवधे मर्यादाऽतिक्रमः प्रसिद्धः), मनुजपशुभिः,—पशुरूपैर्मनुष्यैः, उदायुधैः,—उद्यतशस्त्रैः, भवद्भिः इदं गुरुपातकं—महापातकम्, आचार्यहननरूपमिति भावः, कृतम्—अनुष्ठितम्, अनु-मतं वा—अनुमोदितं वा, दृष्टं वा—अवलोकितं वा, अयम् अहम्—अश्वत्थामा एत-त्पातककर्त्तॄणां चण्डिकायाः, नरकरिपुणा—कृष्णेन, सार्द्धं, सभीमकिरीटिना—सह-भीमार्जुनानामित्यर्थः, तेषां—भवतामित्यर्थः, असृङ्मेदोमांसैः,—रक्तवसामांसैः, दिशां—दिग्देवतानां, बलिं—पूजां, ("बलिः पूजोपहारयोः" इत्यमरः) करोमि, सर्वान् नाशयामीति भावः। अत्रार्जुनादय आलम्बनविभावः, अश्वत्थाम्नः पितृनिधनश्रुति-कर्णनादयोऽनुभावः, अश्वत्थाम्नः गर्वादयश्च व्यभिचारिभावः, एतैः परिपुष्टः क्रोधः स्थायिभावः, सामाजिकानां रौद्ररसमापादयतीति बोध्यम्। वीरो रसः।

[illegible] (१२)
[illegible]

[illegible],—

"नष्टं वर्षवरैर्मनुष्यगणनाभावादपास्य त्रपा-
मन्तः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासादयं वामनः।
पर्यन्ताश्रयिभिर्निजस्य सदृशं नाम्नः किरातैः कृतं
कुब्जा नीचतयैव यान्ति शनकैरात्मेक्षणाशङ्किनः॥" (१३)
[illegible]

(१२) [illegible]

(१३) [illegible]

नवम, शान्तरसः,—

"निर्वेदस्थायिभावोऽस्ति शान्तोऽपि नवमो रसः॥

[भरतः]

यथा,—

"अहौ वा हारे वा कुसुमशयने वा दृषदि वा
मणौ वा लोष्टे वा बलवति रिपौ वा सुहृदि वा।
तृणे वा स्त्रैणे वा मम समदृशो यान्तु दिवसाः
क्वचित् पुण्येऽरण्ये शिव! शिव! शिवेति प्रलपतः॥" (१०)

[वैरा० शत०]

वत्सलरसः,—

"केचिच्चमत्कारितया वत्सलञ्च रसं विदुः॥"

[विश्वनाथ]

मदः, अभीष्टलाभादिना सम्पूर्णस्पृहता धृतिः, ग्रहाद्यावेशादिना मनःक्षेपः अपस्मारः, निद्रागतस्य विषयानुभवः स्वप्नं, निन्दादिकर्तृर्वैरनिर्यातननिश्चयः अमर्षः, लज्जादिना हेतुना हर्षाद्याकारगोपनम् अवहित्थं, नीतिमार्गानुसरणादिनाऽर्थनिर्धारणं मतिः। अन्यत् स्पष्टम्।

(१०) अहाविति।—अहौ वा—सर्पे वा, हारे—मुक्तादिविरचितमाल्येऽलङ्कारे वा, कुसुमशयने—पुष्पशय्यायां वा, दृषदि—पाषाणे वा, मणौ—हीरकादिरत्ने वा, लोष्टे—मृत्पिण्डे वा, बलवति रिपौ—शत्रौ वा, सुहृदि—मित्रे वा, तृणे वा, स्त्रैणे—स्त्रीसमूहे वा, [illegible]

যথা,—"[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible] ।" (১৮) (১৯)

[illegible],—

"[illegible] ভাবঃ [illegible] ।

স [illegible] ধ্বনিঃ স্মৃতঃ ॥"

যথা পূর্বোদাহৃতে ([illegible]) "[illegible]" ইত্যাদিপ্রোক্তে [illegible] ।

[illegible] ।

[illegible],—

"অনুত্তমে গুণীভূত-ব্যঙ্গ্যং ব্যঙ্গ্যে তু বাচ্যতঃ ।"

ব্যঙ্গ্যে—ব্যঙ্গ্যার্থে, বাচ্যতঃ,—বাচ্যার্থাৎ, অনুত্তমে—[illegible] গুণীভূতব্যঙ্গ্যম্, [illegible] ।

যথা,—

"[illegible]

[illegible] ।

(১৮) [illegible]

(১৯) [illegible]

दिव्यैरिन्द्रजिदत्र लक्ष्मणशरैर्लोकान्तरं लम्भितः

केनाप्यत्र मृगाक्षि ! राक्षसपतेः कृत्ता च कण्ठाटवी ॥"(१८)

[बालरामायण नाटकम् : १० अङ्क० २० श्लोकः]।

अत्र अनुनायकोपनायकप्रतिनायकेषु निर्दिष्टेषु चतुर्थपादे नायको राम एवार्थगत्या प्रतीयते, स च केनापीत्यपदार्थेन वाच्यायमानतयाऽगूढः कृत इति व्यङ्ग्यस्य चमत्कारित्वमपनीतम् ।

चित्रमाह,—

"व्यङ्ग्यार्थहीनं काव्यं यत् तत्तु चित्रमिति स्मृतम् ॥"

चित्रमिति—गुणालङ्कारयुक्तं, व्यङ्ग्यार्थहीनं—स्फुटप्रतीयमानव्यङ्ग्यार्थरहितम् ; तच्च अधमं काव्यमुच्यते ।

तस्य भेदावाह —

"शब्दचित्रं वाच्यचित्रं द्विविधं तत् प्रकीर्त्तितम् ।"

यत्र वाच्यार्थात् शब्दस्य प्राधान्येन चमत्कारित्वं, तत् शब्दचित्रम् । यथा,—

"कूजत्कुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्कीचक-

स्तम्बाडम्बरमूकमौकुलिकुलः क्रौञ्चावतोऽयं गिरिः ।

[illegible]

[१०] [illegible]

[illegible] ॥" (৫০) [কু. স.]

অত্র [illegible] সাম্যেন সমস্যাপিতং, শব্দাৎ[illegible] বিশেষম্ । যথা,—

"[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥" (২২)

ইতি [illegible] সমাপ্তম্ ।

[illegible]

(২২) [illegible]

चतुर्थशिखा ।

[illegible],—

एवं ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेन काव्यस्य भेदद्वयमुक्त्वा पुनर्दृश्यश्रव्यत्वभेदेन भेदद्वयमाह,—

"दृश्यश्रव्यत्वभेदेन पुनः काव्यं द्विधा मतम् ।"

[विश्वनाथ

[illegible],—

"दृश्यं तत्राभिनेयं तद्रूपाऽऽरोपात्तु रूपकम् ॥"

[विश्वनाथ

अभिनेयम्—अभिनययोग्यं, तच्च दृश्यं काव्यं, [illegible] रामादिस्वरूपाऽऽरोपाद्रूपकमिति च कथ्यते ।

[illegible],—

"भवेदभिनयोऽवस्थाऽनुकारः स चतुर्विधः ।
आङ्गिको वाचिकश्चैवमाहार्यः सात्त्विकस्तथा

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"नाटकं ख्यातवृत्तं स्यात् पञ्चसन्धिसमन्वितम् ।
विलासर्ध्यादिगुणवद् युक्तं नानाविभूतिभिः ॥
सुखदुःखसमुद्भूति नानारसनिरन्तरम् ।
पञ्चादिका दशपरास्तत्राङ्काः परिकीर्तिताः ॥
प्रख्यातवंशो राजर्षिर्धीरोदात्तः प्रतापवान् ।
दिव्योऽथ दिव्यादिव्यो वा गुणवान्नायको मतः ॥

[illegible]

* "त्यागी कृती कुलीनः सुश्रीको रूपयौवनोत्साही ।
दक्षोऽनुरक्तलोकस्तेजोवैदग्ध्यशीलवान् नेता ॥"

(क) [illegible]

राजर्षयः,—दुष्मन्ताऽऽदयः, दिव्यः,—श्रीकृष्णाऽऽदिः, दिव्यादिव्यः,—यो दिव्योऽप्यात्मनि नराभिमानी। यथा,—श्रीरामचन्द्रः। निर्वहणे—पञ्चमी सन्धिः।

प्रहसनलक्षणम्,—

"भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम्।
अङ्गी हास्यरसो नात्र विष्कम्भकप्रवेशकौ॥" (घ)

यथा,—लटकमेलक-हास्यार्णव-कौतुकसर्वस्वाऽऽदि।

नाटिकालक्षणम्,—

"नाटिका क्लृप्तवृत्ता स्यात् स्त्रीप्राया चतुरङ्किका।
प्रख्यातो धीरललितस्तत्र स्यान्नायको नृपः॥
स्यादन्तःपुरसम्बन्धा सङ्गीतव्यापृताऽथवा।
नवानुरागा कन्याऽत्र नायिका नृपवंशजा॥
सम्प्रवर्त्तेत नेताऽस्यां देव्यास्त्रासेन शङ्कितः।
देवी पुनर्भवेत् ज्येष्ठा प्रगल्भा नृपवंशजा॥
पदे पदे मानवती तद्वशः सङ्गमो द्वयोः।
वृत्तिः स्यात् कौशिकी स्वल्प-विमर्षाः सन्धयः पुनः॥" (ङ)

विमर्षः,—चतुर्थः सन्धिः। यथा,—रत्नावल्यादिः।

(घ) [illegible]

(ङ) [illegible]

अङ्कलक्षणमाह,—

"प्रत्यक्षनेतृचरितो रसभावसमुज्ज्वलः ।
नानाविधानसंयुक्तो बीजसंहृतिमान् न च ॥
युक्तो न बहुभिः कार्य्यैर्नातिप्रचुरपद्यवान् ।
आवश्यकानां कार्य्याणामविरोधात् विनिर्मितः ॥
नानेकदिननिर्वर्त्त्य-कथया सम्प्रयोजितः ।
आसन्ननायकः पात्रैर्युतस्त्रिचतुरैस्तथा ॥
वधयुद्धविवाहाद्यैर्वर्जितो नातिविस्तरः ।
देवीपरिजनाऽऽदीनां प्रत्यक्षचरितैर्युतः ॥
अन्तनिष्क्रान्तनिखिलपात्रोऽङ्क इति कीर्त्तितः ॥"(१)

त्रोटकलक्षणम्,—

"सप्ताष्टनवपञ्चाङ्कं दिव्यमानुषसंश्रयम् ।
त्रोटकं नाम तत् प्राहुः प्रत्यङ्कं सविदूषकम् ॥"

यथा,—विक्रमोर्वशी ।

(१) प्रत्यक्षेति ।—[illegible]

प्रवर्त्तकलक्षणम्,—

"कालं प्रवृत्तमाश्रित्य सूत्रभृत् यत्र वर्णयेत् ।
तदाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशस्तत् प्रवर्त्तकम् ॥" (१२)

सूत्रभृत्—सूत्रधारः । यथा,—

"आसादितप्रकटनिर्मलचन्द्रहासः
प्राप्तः शरत्समय एष विशुद्धकान्तिः ।
उत्खाय गाढतमसं घनकालमुग्रं
रामो दशाऽऽस्यमिव सम्भृतबन्धुजीवः ॥" (१३)

ततो रामस्य प्रवेशः ।

अवलगितलक्षणम्,—

"यत्रान्यस्मिन् समावेश्य कार्य्यमन्यत् प्रसाध्यते ।
परानुरोधात् तज्ज्ञेयं नाम्नाऽवलगितं बुधैः ॥"(१४)

(१२) कालमिति।—प्रवृत्तम्—उपस्थितम्, कालं—समयं, वसन्ताऽऽदिकमिति यावत्, आश्रित्य सूत्रभृत्—सूत्रधारः, यत्र—यस्मिन्, वर्णयेत्, तत्—तस्मात्, तदाश्रयस्य,—तत्समयवर्णनं यस्य तादृशस्य तद्वर्णनाश्रयस्य पात्रस्य प्रवेशः, तत् प्रवर्त्तकम्।

(१३) आसादितेति।—आसादितः,—प्राप्तः, प्रकटः,—मेघाद्यावरणराहित्यात् सुव्यक्तः, अत एव निर्मलः,—स्वच्छः, चन्द्रस्य हासः,—विकाशो येन तथोक्तः; अन्यत्र—आसादितः,—गृहीतः, रावणवधायेति भावः, प्रकटः,—कोषमुक्त इति यावत्, निर्मलः,—सुशाणित इति यावत्, चन्द्रहासः,—असिः येन तथोक्तः; विशुद्धा—मेघाद्यावरणराहित्यात् स्वच्छा, कान्तिः,—शोभाऽऽदिर्द्युतिर्यस्य तादृशः; अन्यत्र—विशुद्धा—निर्दोषा, कान्तिः,—शोभा यस्य तादृशः, सम्भृताः,—सम्यक् पोषिताः, विकसिता इत्यर्थः, बन्धुजीवाः,—तदाख्यपुष्पविशेषाः येन तथोक्तः; अन्यत्र—सम्भृताः,—रक्षिताः, बन्धूनां—सुग्रीवप्रभृतीनां सुग्रीवाऽऽदीनां, जीवाः,—जीवनानि, राघवेण इति भावः, येन तथोक्तः; एष शरत्समयः राम, दशाऽऽस्यमिव—रावणमिव, गाढतमसं—निबिडान्धकाराऽऽच्छन्नम्, अन्यत्र—प्रगाढतमोगुणाऽऽक्रान्तम्, उग्रं—भयाऽऽवहं, घनकालम्—वर्षाकालम्; अन्यत्र—अतिकृष्णवर्णम्, उत्खाय—उन्मूल्य, प्राप्तः,—उपस्थितः। अत्र शरद्वर्णनमाश्रित्य रामस्य रामस्य प्रवेशः। प्रवर्त्तकमिदम्।

(१४) यत्रेति।—यत्र परानुरोधात्—परस्य वचनः स्वानुरोधात्, अन्यस्मिन्—

[illegible]—[illegible] । यथा,—[illegible] (११)
[illegible] ।

[illegible],—

"पताकास्थानकं योज्यं सुविचार्येह वस्तुनि ।"

[illegible]—[illegible], वस्तुनि——[illegible] ।

[illegible],—

[illegible] —

"यत्रार्थे चिन्तितेऽन्यस्मिन् तल्लिङ्गोऽन्यः प्रयुज्यते ।
आगन्तुकेन भावेन पताकास्थानकन्तु तत् ॥"

तत्र [illegible] विषये चिन्तिते [illegible] अन्योऽर्थः आगन्तुकेन भावेन [illegible], तत् पताकास्थानकम् । यथा [illegible],—

*[illegible] । [illegible] ॥ [illegible]—
[illegible]
[illegible] ।
[illegible]
[illegible] ॥ (१६)

[illegible]

(११) [illegible]

(१६) [illegible]

प्रतिहारी [सविषाद]। देव ! उवट्ठिदो। (१७)

रामः। अयि ! कः ?

प्रती। आसण्णपरिचारओ देवस्स दुम्मुहो।" (१८)

अत्र दुर्मुखोपस्थितिरूपार्थे चिन्तिते, सीताविरहरूपार्थः सूचितः।

यथा वा वेण्याम्,—

"पर्याप्तमेव करभोरु ! ममोरुयुग्मम्" इति दुर्योधनेन कथिते, [प्रविश्य कञ्चुकी]। "देव ! भग्नं भग्नम्" इत्यनेन वायुना रथकेतनभङ्गरूपार्थे चिन्तिते, भीमेन दुर्योधनोरुभङ्गरूपार्थः सूचितः। (१९)

[illegible]चन्दनरसस्पर्शवत् सुशीतल [illegible] इति भावः; कण्ठे, अर्पित इति शेषः, अयं बाहुः—भुजः, असौ इति शेषः, शिशिरमसृणः,—शिशिरश्चासौ मसृणश्चेति कर्मधारयः, शीतलकोमल इत्यर्थः, मौक्तिकसरः,—मुक्ताहारः, हृदयानन्दकर इत्यर्थः; अस्याः,—सीतायाः, किं—वस्तु, न प्रेयः ?—प्रियतरमस्ति, अपि तु सर्वमेव प्रियं इत्यर्थः, तु—किन्तु, यदि विरहः,—वियोगः, असौ इति शेषः, परम्—केवलम्, असह्यः,—दुःसहः, न स्यादिति शेषः; विरह एवास्या दुर्वह इत्यर्थः। ["यदि परमसह्यस्तु विरहः" इत्यत्र "यदि पुनरसह्यो न विरहः" इति पाठे,—यदि पुनः,—यदि तु, विरहः असह्यः न, स्यादिति शेषः]। [illegible]।

(१७) उवट्ठिदो।—["देव ! उपस्थितः" इति छा]। विरह इति शेषः। अत्र "उवट्ठिदो" इत्यनेन दुर्मुखोपस्थितिरूपेऽर्थे चिन्तिते "विरह" इत्यनन्तरमेव प्रयुक्तेः अतर्कितभावेन भाविसीताविरहरूपस्यार्थस्य सूचनात् पताकास्थानकं बोध्यम्।

(१८) आसण्णपरिचारओ इति।—["आसन्नपरिचारकः देवस्य दुर्मुखः" इति छा]। परिचरति—सेवते इति परिचारकः; आसन्नः,—सदा सन्निहितः, स चासौ परिचारकश्चेति तयोक्तः।

(१९) पताकास्थानकं दर्शयति, यथा वेति।—अत्र "ममोरुयुग्मम्" इति दुर्योधनोक्त्यनन्तरमेव कञ्चुकिना प्रविश्य "भग्नं भग्नम्" इति रथकेतनभङ्गरूपे अर्थे प्रयुक्ते अतर्कितभावेन दुर्योधनोरुभङ्गरूपार्थानुसूचनात् पताकास्थानकं बोध्यम्। एवमेव मुद्राराक्षसे यथा,—"चाणक्यः।—अपि नाम दुरात्मा राक्षसः

अर्थोपक्षेपकाः,—

यत्तु युद्धवधाऽऽदिकमन्यच्चानुचितमङ्केष्वदर्शनीयं, तत् सर्वमर्थोपक्षेपके (२०) विष्कम्भकाऽऽदिभिः सूच्येत । आदिपदेन प्रवेशकाङ्कावताराऽऽदयो गृह्यन्ते ।

विष्कम्भकस्य लक्षणमाह भरतः,—

“वृत्तवर्त्तिष्यमाणानां कथांऽशानां निदर्शकः ।
सङ्क्षिप्तार्थस्तु विष्कम्भो मध्यपात्रप्रयोजितः*॥”(२१)

वृत्तवर्त्तिष्यमाणानाम्—अतीतानां भाविनाञ्च, निदर्शकः,—सूचकः, मध्येन मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां प्रयोजितः । यथा,—रत्नावल्यां प्रथमाङ्कादौ, अभिज्ञानशकुन्तले च चतुर्थाङ्कादौ ।

* “मध्यपात्रप्रयोजितः” इत्यत्र “आदावङ्कस्य दर्शितः” इति दर्पणे पाठः ।

प्रविश्य ? [illegible] ।—अम्ह कहोदो” । अथच—“राजा ।—तदपि नाम दुरात्मा [illegible]—। दौवारिकः ।—[उपसृत्य] । जेदु जेदु” । पुनश्च—“राजा ।—अभिज्ञातुं इच्छामि । दौवारिकः ।—अमच्चो” इत्यादिना [illegible] राजव-चोऽवचनस्य आकस्मिकत्वस्य च प्रस्तुतस्य सूचनात् पताकास्थानम्, एवं सूचीभिः अन्यत् । अभिनवस्तु—इदं पताकास्थानकं [illegible], प्रथमाङ्के आकस्मि-काद्यानन्दं प्रस्तुतस्य राजवचोऽवचनस्य [illegible]तया “कहोदो” इत्यस्य, तथा चतुर्थाङ्के राजकार्याऽऽनन्दं प्रस्तुतस्य आकस्मिकत्वस्य [illegible]तया “जेदु जेदु” इत्यस्य च पताकाऽभिधानात् । यदुक्तं,—“यत्र प्रस्तुतसन्धि भिन्नार्थे सम्बो-धितम्” इति ।

(२०) अर्थोपक्षेपके,—अर्थसूचकैरित्यर्थः, आविर्भावसूचकैरिति यावत् ।

(२१) वृत्तेति ।—वृत्तानाम्—अतीतानां, वर्त्तिष्यमाणानां—भविष्यतां, कथां-शानां—कथाविभागानां, निदर्शकः,—सूचकः, सङ्क्षिप्तः,—सङ्क्षेपेणोक्तः, अर्थः,—प्रयोजनं यस्मिन् तथोक्तः, मध्येन—मध्यविधेन, न प्रधानेन न नीचेनेति भावः, मध्यमाभ्यां वा पात्राभ्यां—नटाभ्यां, प्रयोजितः,—अभिनीतः, विष्क इति शेषः, विष्कम्भः, उच्यते इति शेषः ।

प्रवेशकलक्षणम्,—

"प्रवेशकोऽनुदात्तोक्त्या नीचपात्रप्रयोजितः।
अङ्कद्वयान्तर्विज्ञेयः शेषं विष्कम्भके यथा॥" (२२)

[विश्वनाथ]

अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अङ्कद्वयान्तरिति प्रथमाङ्कस्य प्रतिषेधः। यथा,—वेण्यां तृतीयाङ्कादौ।

अङ्कावतारलक्षणम्,—

"अङ्कान्ते सूचितः पात्रैस्तदङ्कस्याविभागतः।
यत्राङ्कोऽवतरत्येषोऽङ्कावतार इति स्मृतः॥" (२३)

यथा,—अभिज्ञानशकुन्तले पञ्चमाङ्कान्ते पात्रैः सूचितः षष्ठाङ्कः तदङ्गस्य अङ्गविशेष इवावतीर्णः।

नाटकलक्षणोक्तसन्धिलक्षणमुक्तं दर्शयति,—

"अन्तरैकार्थसम्बन्धः सन्धिरेकान्वये सति।" (२४)

एकेन प्रयोजनेनान्वितानां कथांशानामवान्तरैकप्रयोजनसम्बन्धः सन्धिः।

---

(२२) प्रवेशक इति।—अनुदात्तोक्त्या—प्राकृतवचनेन, अङ्कद्वयान्तः—[illegible]

(२३) अङ्कान्ते इति।—[illegible]

(२४) अन्तरेति।—[illegible]

क्रमेणाह विभागम्,—

"मुखं प्रतिमुखं गर्भो विमर्श उपसंहृतिः ॥"

मुखलक्षणम्,—

"यत्र बीजसमुत्पत्तिस्तन्मुखं परिकीर्त्तितम् ।" (च) [विश्वनाथ]

यथा,—अभिज्ञानशकुन्तले प्रथमाङ्के दुष्मन्तशकुन्तलयोः परस्परानुरागरूपस्य बीजस्य उत्पत्तिः ।

प्रतिमुखलक्षणम्,—

"लक्ष्यालक्ष्य इवोद्भेदस्तस्य प्रतिमुखं भवेत् ।" (छ) [दशरूपकम्]

तस्य—बीजस्य । यथा,—तत्रैव द्वितीयेऽङ्के दुष्मन्तानुरागस्य नातिपरिस्फुटप्रकाशः ।

गर्भलक्षणम्,—

"फलप्रधानोपायस्य प्रागुद्भिन्नस्य किञ्चन ।
गर्भो यत्र समुद्भेदो ह्रासान्वेषणवान् मुहुः ॥" (ज) [विश्वनाथ.]

यथा,—तत्रैव तृतीयेऽङ्के उभयानुरागस्य सम्यक् प्रकाशः, मुहुरन्वेषणं, शकुन्तलाप्रस्थानाऽऽदिना ह्रासश्च ।

(च) यत्रेति ।—यत्र—यस्मिन्, बीजस्य—"स्वल्पमात्रं समुद्दिष्टं बहुधा यद् विसर्पति । फलस्य प्रथमो हेतुर्बीजं तदिह कीर्त्तितम् ॥" इत्युक्तलक्षणस्य, समुत्पत्तिः,—समुद्भवः, तत् मुखम्—तदाख्यसन्धिरित्यर्थः, परिकीर्त्तितम् । यथा—अभिज्ञान-शकुन्तले ... प्रथमाङ्के ... तदनुराग-रूपबीजसमुत्पत्तिः ।

(छ) लक्ष्यालक्ष्य इति ।—तस्य—मुखस्य सन्धौ, लक्ष्यालक्ष्य इव—किञ्चिल्लक्ष्य इव लक्ष्य,—लक्षणीय, किञ्चिच्च अलक्ष्य,—अलक्षणीय इव, उद्भेद,—प्रकाश, इति यावत्, प्रतिमुखं भवेत् ।

(ज) फलेति ।—फलस्य—... प्रधानोपायः तस्य, किञ्चन—..., प्रागुद्भिन्नस्य—पूर्वमुद्गतस्य, मुखसन्धौ इति शेषः, यत्र—य..., मुहुः,—पुनः पुनः, ह्रासान्वेषणवान् समुद्भेदः,—सम्यक् प्रकाशः, स गर्भः ।

इतिहासकथोद्भूतमितरद्वा सदाश्रयम्।
चतुर्वर्गफलोपेतं चतुरोदात्तनायकम्॥
नगरार्णवशैलर्त्तु-चन्द्रसूर्य्याऽऽदिवर्णनैः।
अलङ्कृतमसङ्क्षिप्तं रसभावनिरन्तरम्॥
सर्गैरनतिविस्तीर्णैः अव्यवृत्तैः सुसन्धिभिः।
सर्वत्र भिन्नवृत्तान्तैरुपेतं लोकरञ्जकम्॥
काव्यं कल्पान्तरस्थायि जायते सदलङ्कृति॥" (१

यथा,—रामायण-रघुवंश-शिशुपालवध-नैषधचरिताऽऽदि।

मित्यर्थः, यत्र तादृशं, अव्याख्यमिति भावः, महाकाव्यं, तत्र लक्षणं—आशी [illegible] रुच्यते। आशीः,—शुभाऽऽशंसनं, नमस्क्रिया—नमस्कारः, वस्तु—कथा, [illegible] निर्देशः,—वस्तुनः,—इतिवृत्तस्य, निर्देशः,—समुल्लेखः, तन्मुखं—तत्—महाकाव्य मुखं—प्रारम्भः, इतिहासकथाभिः, उद्भूतम्—उत्थितं, वा इतरत्—अन्यत्, क ल्पितमिति भावः, सदाश्रयम्—सत्कुलाऽऽधारम्, [illegible] चतुर्वर्गफलोपेतं—धर्मार्थकाममोक्षफलान्वितं, चतुरोदात्तनायकं—[illegible] धीरोदात्तनायकयुतम्। नगरेति।—नगरम्—पुरम्, अर्णवः—समुद्रः, शैल पर्वतः, ऋतवः—[illegible], चन्द्रसूर्य्याऽऽदीनाञ्च वर्णनैः अलङ्कृतं—शोभितं असङ्क्षिप्तं—[illegible] नातिहितं, विस्तीर्णमित्यर्थः। रसभावेति।—रसाः [illegible]ऽऽदयः, भावाः,—[illegible] [illegible]ऽऽदिविषया रतिः। [illegible] [illegible] [illegible], तैः निरन्तरं—निरवकाशं, [illegible] [illegible], अनतिविस्तीर्णैः,—[illegible], [illegible],—[illegible] [illegible], सुसन्धिभिः,—सुष्ठु [illegible],—[illegible] [illegible] [illegible] तादृशैः, सर्वत्र—सर्वस्मिन् सर्गे, भिन्नवृत्तान्तैः,—भिन्न—पृथग्विध, [illegible] [illegible]—[illegible] [illegible]; [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], [illegible],—[illegible] परिच्छेदैः, उपेतं—युक्तं, सदलङ्कृति—[illegible], काव्यं—[illegible] लोकरञ्जकं—लोकाऽऽनन्ददायकं [illegible], कल्पान्तरस्थायि—[illegible], [illegible] भवति इत्यर्थः।

खण्डकाव्यलक्षणम्,—

"खण्डकाव्यं भवेत् काव्यस्यैकदेशानुसारि च।"

यथा—मेघदूतादि।

गद्यलक्षणम्,—

"वृत्तबन्धोज्झितं गद्यं, तद्भेदास्तु कथाऽऽदयः।" (८८)

यथा—कादम्बर्यादि।

चम्पूलक्षणम्,—

"गद्यपद्यमयं मिश्रं चम्पूरित्यभिधीयते।"

पद्यमिश्रत्वञ्चात्र बाहुल्येनेति ज्ञेयम्। ततश्च कादम्बर्यादिषु क्वचित्क्वचित्पद्यसत्त्वेऽपि न भवति गद्यकाव्यत्वहानिः।

इति दृश्यश्रव्यभेदेन काव्यभेदस्य नाम चतुर्थक्रिया।

(८८) [illegible]

[illegible]

पञ्चमशिखा।

दोषस्वरूपं निरूपयति,—

काव्यापकर्षका दोषास्ते पुनः पञ्चधा मताः।
पदपदांशवाक्यार्थ-रसानां दूषणेन हि॥

ये खलु पदवाक्यार्थाऽऽदिदूषणद्वारेण काव्यस्यापकर्षमुत्पादयन्ति, ते नाम दोषनाम्ना कथ्यन्ते। ते पुनः पद-पदांश-वाक्य-अर्थ-रसदूषणद्वारेण काव्यं दूषयन्तीति प्रथमतः पञ्चविधाः। तत्र,—

पदमात्रगता दोषाः,—

निरर्थकासमर्थत्वे च्युतसंस्कृतिता च पदगतान्येव।

निरर्थकत्वम्—अर्थहीनत्वम्। यथा,—'च, वा, ह्य'ऽऽदीनि वृत्तपूरणमात्रप्रयोजनानि रामायणाऽऽदिषु बाहुल्येन दृष्टव्यानि।

असमर्थत्वं—तदर्थे पठितमपि तस्य अवाचकत्वम्। यथा,—"कुञ्जं हन्ति कृशोदरी" इत्यत्र हन्तीति * गमनार्थे पठितमपि न तत्र समर्थम्।

च्युतसंस्कारत्वं—व्याकरणलक्षणहीनत्वम्। यथा,—

"गाण्डीवी कनकशिलानिभं भुजाभ्या-
माजघ्ने विषमविलोचनस्य वक्षः॥" (१) [किरातार्जुनीये]

"आङो यमहनः" [१।३।२८ पा०] "स्वाङ्गकर्मकाच्च"

* पदान्तरसहकारेण तु "वहति" इत्यादौ हन्तेर्गमनार्थत्वमस्त्येव।

(१) गाण्डीवीति।—गाण्डीवं—तदाख्यं धनुः अस्यास्तीति गाण्डीवी—अर्जुनः, ("कपिध्वजस्य गाण्डीवं गाण्डिवं पुंनपुंसकम्" इत्यमरः) भुजाभ्यां—बाहुभ्यां, विषमविलोचनस्य—विषमाणि—अयुग्मसङ्ख्याकानि, त्रीणि इत्यर्थः, विलोचनानि यस्य तस्य, त्रिलोचनस्य, कनकशिलानिभं—सुवर्णपाषाणसदृशं, वक्षः, आजघ्ने—आहतवान्। अर्जुनो हरम्।

[पा० १।३।२८ सू० वा०] इत्यनुशासनबलादाङ्पूर्वस्य हन: स्वाङ्गकर्मकस्याकर्मकस्य चाऽऽत्मनेपदं नियमितम्, इह तु तदुल्लङ्घितमिति व्याकरणलक्षणहीनत्वात् च्युतसंस्कारत्वम् ।

पदवाक्ययोर्दोषा:—

दु:श्रवानुचितार्थत्व ग्राम्यत्वं निहतार्थता ।
क्लिष्टत्वमप्रतीतत्वं विरुद्धमतिकारिता ॥
अविमृष्टविधेयांश-भाव: सन्दिग्धता तथा ।
पदवाक्याऽऽश्रिता दोषा:*पदांशेऽप्येषु केचन ॥(२)

दु:श्रवत्वं †—परुषवर्णतया श्रुतिदु:खाऽऽवहत्वम् । पदगतं यथा,—

"अम्बुभि: सादरं नेत्रै: पीयमानेव सा मुहु: ।
सुताऽऽननेन्दुपूर्णाङ्गा कार्त्स्न्यं लभते यदा ॥" (१)

अत्र कार्त्स्न्यमिति श्रुतिकटु: ।

* एकमात्रस्य पदस्य दुष्टत्वे पददोष:, पदानामनेकाधिकानां तथात्वे वाक्यदोष:, पदानां परिवर्त्तनेऽपि दोषस्य तादवस्थ्ये अर्थदोष: इत्याहु: ।

† "वक्तरि क्रोधसंयुक्ते तथा वाच्ये समुद्धते ।
रौद्राऽऽदौ तु रसेऽत्यन्तं दु:श्रवत्वं गुणो भवेत् ॥" [विद्यानाथ]

क्रमेणोदाहरणम्,—

"यो य: शस्त्रं बिभर्त्ति स्वभुजगुरुमदात् पाण्डवीनां चमूनां
यो य: पाञ्चालगोत्रे शिशुरधिकवया गर्भशय्यां गतो वा ।

(२) पदांशे इति ।—एषु—निर्दिष्टेषु दु:श्रवत्वाऽऽदिषु दोषेषु मध्ये, केचनैव पदैकदेशवर्त्तिन:, नैव सर्वे, दु:श्रवत्व निहतार्थत्वे इति भाव: ।

(१) अम्बुभिरिति ।—अम्बुभि:,—[illegible], सुताऽऽननेन्दुपूर्णाङ्गा—पुत्रस्य [illegible], कार्त्स्न्यं—पूर्णतां, [illegible] वात्सल्यमित्यर्थ: । [illegible] । पद्यमिदं [illegible] ।

वाक्यगतं यथा,—

"सोऽध्यैष्ट वेदांस्त्रिदशानयष्ट पितॄनतार्प्सीत् सममंस्त बन्धून्।
व्यजेष्ट षड्वर्गमरंस्त नीतौ समूलघातं न्यवधीदरींश्च॥" (४)
[भट्टि०]

यो यस्तत्कर्मसाक्षी चरति मयि रणे यश्च यश्च प्रतीपः
क्रोधान्धस्तस्य तस्य स्वयमिह जगतामन्तकस्यान्तकोऽहम्॥" (ख)
[वेणी०]

अत्र क्रुपितो वक्ता।

(४) स इति।—स,—राजा दशरथ, वेदान् अध्यैष्ट—अधीतवान्; त्रिदशान् —त्रीन् तापान् दशन्ति—विनाशयन्ति, [दश अवस्थे संख्याया यस्येति वा] इति तान्, देवानित्यर्थं, ("त्रिदशा विबुधाः सुराः" इत्यमरः) अयष्ट—यज्ञैरर्चितवान्; पितॄन्—पितृपितामहाऽऽदीन्, अतार्प्सीत्—श्राद्धतर्पणाऽऽदिभिः प्रीणितवान्, बन्धून्—पितृव्यभ्रात्रादीन्, सममंस्त—सम्यक् मानितवान्; षड्वर्गं—षण्णां—कामाऽऽदीनां, वर्गं,—समूहं, व्यजेष्ट—विशेषेण जितवान्; नीतौ—नीतिशास्त्रे, अरंस्त—रतवान्, अभ्यासेन राजकार्य्यमत्रायोदितमर्थः; त्रिधेति भावः, अरीन्—शत्रून्, समूलघातं—मूलघातमभिव्याप्य यथा तथेत्यर्थ, न्यवधीत्—निहतवान्। अत्र अनेकेषाम् "अध्यैष्ट" इत्यादीनां तु श्रवणासुखत्वाद् दुःश्रवत्वं बोध्यम्। उपजातिः छन्दः।

(ख) य इति।—पाण्डवानुचरेण धृष्टद्युम्नेन पितरि द्रोणे अन्यायेन निहते क्रुद्धस्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम्। पाण्डवीनां, चमूनां—सेनानां मध्ये, यो यः स्वभुजगुरुमदात्—निजबाहुबलदर्पात् ["स्वभुजगुरुबल" इति पाठे,—स्वभुजा एव गुरुबलं यस्य स, बाहुमात्रसहाय इत्यर्थः,] शस्त्रं बिभर्त्ति—धरति, पाञ्चालगोत्रे—द्रुपदवंशे, यः यः शिशुः,—बालकः, अधिकवयाः,—युवा, प्रौढ़ः, स्थविरो वेत्यर्थः, वा—किंवा, गर्भशय्यां—जरायुं, गतः, मातृजठरस्थित इत्यर्थः, यो यः तत्कर्मसाक्षी—गुरुहननव्यापारदर्शीत्यर्थः, भाव, चरति—आचरति, यश्च यश्च प्रतीपः—प्रतिकूलः, मयि रणे—संग्रामव्यापारे इत्यर्थः, चरति—तिष्ठति सति, यश्च यश्च प्रतीपः,—प्रतिकूलः, मद्विरोधमाचरिष्यतीति भावः, क्रोधेन—पितृनिधनजनितेन इति भाव, अन्धः,—कर्त्तव्याकर्त्तव्यविवेकशून्यः सन्, स्वयं—आत्मना, जगताम् अन्तकस्यापि—यमस्यापि, अन्तकः...

पदांशेऽप्येतत्, यथा,—

"तदस्तु मित्रे कुरु देवकार्य्यम्" इत्यत्र "देव" इति पदांशं दुष्टमाहुः।

अनुचितार्थत्वं (१) पदगतं यथा,—

"तपस्विभिर्या सुचिरेण लभ्यते
प्रयत्नतः सत्रिभिरिष्यते च या।
प्रयान्ति तामाशु गतिं यशस्विनो
रणाश्वमेधे पशुतामुपागताः॥" (६)

अत्र पशुपदं कातर्य्यम् (७) अभिव्यनक्तीत्यनुचितार्थम्।

अहतं वाक्यं यथा,—

"स्वर्णप्रकटविकटसंसयावो-
मार्थोमिश्र्यतिकरविभ्रमप्रचण्डः।

(१) अनुचितार्थत्वम्—अनुपयुक्तत्वम्।

(६) तपस्विभिरिति।—तपस्विभिः,— [illegible]

(७) कातर्य्यमिति।—कातर्य्यं—दैन्यं, [illegible]

इति भावः, [illegible]

(८) संवर्त्तेति।—संवर्त्तः— [illegible]

[illegible]

[illegible] (ক)—[illegible]

[illegible] যথা,—

"[illegible]" । (ক)

"[illegible]

[illegible]" (খ) [illegible]

[illegible]

* [illegible]

"[illegible]" (গ) [illegible]

(ক) [illegible]

(খ) [illegible]

[illegible]

(গ) [illegible]

वाक्यगतं यथा,—

"ताम्बूलभृतगल्लोऽयं भल्लं जल्पति मानुषः।
करोति खादनं पानं सदैव तु यथा तथा॥" (१०)

प्रथमे गल्लशब्दः, द्वितीये भल्लादयश्च शब्दाः ग्राम्याः।

निहतार्थत्वम् *—उभयार्थकस्य शब्दस्य अप्रसिद्धेऽर्थे प्रयोगः। यथा,—"यमुनाशम्बरमम्बरं व्यतानीत्"। (११)

शम्बरशब्दो दैत्यविशेषे प्रसिद्धः, इह तु जले निहतार्थः। (१२)

क्लिष्टत्वम् †—अर्थप्रतीतेर्व्यवहितत्वम्। पदगतं यथा,—

"क्षीरोदजावसतिजन्मभुवः प्रसन्नाः"।

अत्र क्षीरोदजा—लक्ष्मीः, तस्या वसतिः,—पद्मं, तस्य जन्मभुवः,—जलानि, इत्यतिकष्टेन बोधः।

वाक्यगतं यथा,—

"धम्मिल्लस्य न कस्य प्रेक्ष्य निकामं कुरङ्गशावाक्ष्याः।
रज्यत्यपूर्वबन्धव्युत्पत्तेर्मानसं शोभाम्?॥" (१३)

अत्र धम्मिल्लस्य—केशपाशस्य, शोभां प्रेक्ष्य कस्य मानसं न रज्यतीति सम्बन्धः क्लिष्टः।

* शैथिल्यादौ एतस्य दोषः।

† क्लिष्टत्वं, विरुद्धमतिकारित्वम्, अविमृष्टविधेयांशभावश्च। एतानि समासगतान्येव पददोषाः।

(१०) ताम्बूलेति।—ताम्बूलभृतगल्ल,—ताम्बूलपूर्णवदन इत्यर्थः, अयं मानुषः भल्लं—धृष्टु इत्यर्थः, जल्पति—कथयति, अत तु पानं, विवेकम्, यथा तथा—यत्र तत्र, सदैव खादनं—भोजनं, पानञ्च करोति। अन्यार्थं स्पष्टम्।

(११) यमुनेति।—यमुनायाः शम्बरं—जलं [कर्तृ], ("शम्बरं सलिले तुरि शम्बरोऽसुरविशेषो" इति मेदिनी) अम्बरम्—आकाशं, व्यतानीत्—व्याप्तम्।

(१२) शम्बरस्य जलवाचकत्वम् प्रसिद्धं दुर्ज्ञानम्। पदांशगतत्वे तु,—"[illegible] [illegible]" इत्युदाहरणं बोध्यम्, अत्र हि [illegible] पदांशो दुष्टः।

(१३) धम्मिल्लस्येति।—अपूर्वा—पूर्वमदृष्टा अद्भुता वा, बन्धे—केशबन्धनविशेषे

वाक्यमात्रगतान् दोषानाह,—

"वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते।
अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा॥
भग्नप्रक्रमता ख्याति-हतता सङ्करोऽपि च।
गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः॥"

वर्णानां रसानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम्। यथा—"कृतमनुमतम्" (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम्। अत्र हि गाढ़बन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम्। तद्वैपरीत्यकरणात् दोषः।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणलक्षणानुसारेण कृतः, अनुशासनमुल्लङ्घ्य स्वेच्छया कृतश्च। पूर्वः असकृदेव दोषः, द्वितीयस्तु सकृदपि।

आद्यो यथा,—

"दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि! ते"।

द्वितीयो यथा,—

"वासवाऽऽशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्"।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःश्राव्यत्वम्। यथा,—

"उर्व्यसावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्ववस्थितिः।
नात्रर्ज्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्ममाक्॥" (२१)

व्याजस्तुतिश्च अलङ्कारप्रस्तावे वक्ष्यमाणा। यथा,—

"पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव!।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्॥"

---

(२१) उर्व्यसाविति।—अत्र मर्वन्ते—मरौ,—निर्जलदेशे, [illegible] [illegible] तर्वाली—तरूणां श्रेणी, [illegible] [illegible] चार्ववस्थितिः,— सुष्ठु स्थिता, [illegible] [illegible] यथा तथा, गन्तुं न युज्यते—न शक्यते [illegible], तत्—तस्मात्, [illegible] [illegible], शिरः—मस्तकं, नमय—नतं कुरु। इत्यर्थं [illegible]।

অধিকপদতা ০ যথা,—"সদাশিবং নৌমি পিনাকপাণিম্" ইত্যত্র "পিনাকপাণিম্" ইতি বিশেষণমধিকম্ ।

"কুর্য্যাং হরস্যাপি পিনাকপাণে;" ইত্যত্র তু ধৈর্য্যচ্যুতিসহত্ব-সূচনায় "পিনাকপাণেঃ" ইতি বিশেষণং যুক্তমেব ।

০ "গুণ কাপ্যধিকং পদম্" যথা,—

"আচরতি দুর্জনো যৎ সহসা মনসোঽপ্যগোচরানর্থান্ ।
তত্র ন জানে জানে স্পৃশতি মনঃ কিন্তু নৈব নিষ্ঠুরতাম্ ॥" (ঙ)

অত্র "ন ন জানে" ইত্যযোগব্যবচ্ছেদকম্ । দ্বিতীয়ং "জানে" ইতি অন্যযোগব্যবচ্ছেদকম্ (চ) ইতি বৈচিত্র্যাতিশয়ঃ ।

"[illegible] বিষয়ে হর্ষে বিষাদেঽপ্যধিকং পদম্ ।" গুণ এব । হর্ষে যথা,—

"অর্ঘ্যমর্ঘ্যমিতিবাদিনং নৃপং সোঽনবেক্ষ্য ভরতাগ্রজো যতঃ ।
ক্ষত্রকোপদহনার্চিষং ততঃ সন্দধে দৃশমুদগ্রতারকাম্ ॥" (ছ) [১৩০]

(ঙ) আচরতীতি ।—দুর্জন [illegible] মনসাঽপি অগোচরান্—অবিষয়ান্, [illegible] অর্থান্—কার্য্যাণীতি যাবৎ, যৎ আচরতি—অনুতিষ্ঠতি, তৎ ন জানে ইতি ন, অপি তু জানে এব, কিন্তু মম নিষ্ঠুরতা নৈব স্পৃশতি—আচরতি, দুর্জনস্য দৌর্জন্যং জানামি, [illegible] ইতি ভাবঃ । [illegible] (আর্য্যা) ছন্দঃ ।

(চ) অযোগব্যবচ্ছেদকম্—অযোগস্য—[illegible], ব্যবচ্ছেদকম্—নিরাকারকম্, তথা চ,—দুর্জনস্য দৌর্জন্যং জানাম্যেবেতি ভাবঃ । জানে ইতি—দ্বিতীয়ং জানে ইতি পদমিত্যর্থঃ, অন্যযোগস্য—অন্যসম্বন্ধস্য, ব্যবচ্ছেদকম্, তথা চ,—অহমেব জানে, নান্য ইতি, অথবা,—অহং যথা জানে, তথা নান্য ইতি ভাবঃ ।

(ছ) অর্ঘ্যমিতি ।—[illegible] ক্ষত্রকোপদহনার্চিষং—[illegible] ইতি [illegible] ।

वाक्यमात्रगतान् दोषानाह,—

"वर्णानां प्रतिकूलत्वं सन्धौ विश्लेषकष्टते।
अधिकन्यूनकथित-पदताऽक्रमता तथा॥
भग्नप्रक्रमता ख्याति-हतता सङ्करोऽपि च।
गर्भितत्वं तथा काव्ये दोषाः स्युर्वाक्यमात्रगाः॥"

वर्णानां रसानुगुणत्वं वक्ष्यते, तद्वैपरीत्यं प्रतिकूलत्वम्। यथा,—"कृतमनुमतम्" (२० पृ०) इत्यादि पूर्वमुक्तम्। अत्र हि गाढबन्धत्वं दीर्घसमासत्वञ्च उचितम्। तद्वैपरीत्यकरणात् दोषः।

सन्धौ विश्लेषः द्विविधः,—व्याकरणलक्षणानुसारेण कृतः, अनुशासनमुल्लङ्घ्य स्वेच्छया कृतश्च। पूर्वः असकृदेव दोषः, द्वितीयस्तु सकृदपि।

आद्यो यथा,—

"दलिते उत्पले एते अक्षिणी अमलाङ्गि! ते"।

द्वितीयो यथा,—

"वासवाऽऽशामुखे भाति इन्दुश्चन्दनबिन्दुवत्"।

सन्धौ कष्टता—श्रुतिदुःखाऽऽवहत्वम्। यथा,—

"उर्व्यासावत्र तर्वाली मर्वन्ते चार्वश्वस्थितिः।
नात्रर्जु युज्यते गन्तुं शिरो नमय तन्मनाक्॥" (२१)

व्याहतत्वमिव अलङ्कारप्रस्तावे वक्ष्यमाणा। यथा,—

"पृथुकार्त्तस्वरपात्रं भूषितनिःशेषपरिजनं देव!।
विलसत्करेणुगहनं सम्प्रति सममावयोः सदनम्॥"

---

(२१) उर्व्यासाविति।—[illegible]

अधिकपदता ० यथा,—"सदाशिवं नौमि पिनाकपाणिम्" इत्यत्र "पिनाकपाणिम्" इति विशेषणमधिकम्।

"कुर्यां हरस्यापि पिनाकपाणे" इत्यत्र तु धैर्यच्युति-सूचनाय "पिनाकपाणेः" इति विशेषणं युक्तमेव।

० "गुणः क्वाप्यधिकं पदम्" यथा,—

"आचरति दुर्जनो यत् सहसा मनसोऽप्यगोचरानर्थान्।
तन्न न जाने जाने स्पृशति मनः किन्तु नैव निष्ठुरताम्॥" (ङ)

अत्र "न न जाने" इत्ययोगव्यवच्छेदकम्। द्वितीयं "जाने" इति अन्ययोगव्यवच्छेदकम् (च) इति वैचित्र्यातिशयः।

"सम्भ्रमे विस्मये हर्षे विषादेऽप्यधिकं पदम्।" गुण एव। सम्भ्रमे यथा,—

"अर्घ्यमर्घ्यमिति वादिनं नृपं सोऽनवेक्ष्य भरताग्रजो यतः।
क्षत्रकोपदहनार्चिषं ततः सन्दधे दृशमुदग्रतारकाम्॥"(छ)(१०)

(ङ) आचरतीति।—दुर्जनः सहसा—अतर्कितमेव, मनसोऽपि अगोचरान्—अविषयान्, [illegible] यत्—[illegible] यत् आचरति—[illegible] तत् न जाने इति न, अपि तु जाने एव, किन्तु मम निष्ठुरतां नैव स्पृशति—[illegible] इत्यर्थः। [illegible]

(च) अन्ययोगव्यवच्छेदकम्—[illegible] व्यवच्छेदक—निरा-करणम्, तथा च,—[illegible] जाने इति—द्वितीयं जाने इति पदमित्यर्थः, [illegible] व्यवच्छेदकम्, [illegible] जाने [illegible] इति, [illegible] इति भावः।

(छ) अर्घ्यमिति।—[illegible] सन्दधे—[illegible]

हा—६

न्यूनपदता * यथा,—"तथाभूतां दृष्ट्वा" (१४ पृ०) इत्यादौ पूर्वमुक्ते। अत्र "अस्माभिः" इति, "त्विमे" इत्यस्मात् पूर्वं "इयम्" इति च पदं न्यूनम्।

विस्मये हर्षे च यथा,—

"दृष्ट्वा स्फीतोऽभवदलिरसौ लेख्यपद्मं विशालं
चित्रं! चित्रं! किमिति! किमिति! व्याहरन् निष्प्रयातः।
नास्मिन् गन्धो न च मधुकणा नास्ति तत् सौकुमार्यं
घूर्णन् मूढो बत! नतशिरा व्रीडया निर्जगाम॥" (ञ)

विषादे यथा,—

"रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पङ्कजाली।
इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
हा! हन्त! हन्त! नलिनीं गज उज्जहार॥"

[सतर्क

* "उत्कर्षवानन्दमग्नादेः स्यान्न्यूनपदता गुणः।"

(ञ) दृष्टेति।—असौ अलिः,—भ्रमरः, विशालं—महत्, लेख्यपद्मं—[illegible] अमलं, दृष्ट्वा, स्फीतः,—आनन्दोत्फुल्लः इत्यर्थः, अभवत्; चित्रं [illegible] आश्चर्यं, किमिति किमिति व्याहरन्—ब्रुवन्, निष्प्रयातः, तस्मिन् [illegible] शेषः, अस्मिन्—लेख्यपद्मे, न गन्धः, न च मधुकणा—मकरन्दबिन्दवश्च न, सन्ति, [illegible] इति शेषः सौकुमार्यं—सुकोमलत्वम्, [illegible] इति शेषः, बत—खेदे, मूढः घूर्णन् व्रीडया—लज्जया, नतशिराः,—[illegible] निर्जगाम, तस्मादिति शेषः। मन्दाक्रान्ता वृत्तम्।

(ट) रात्रिरिति।—रात्रिः गमिष्यति—रजनी निवर्तिष्यते, [illegible] भास्वान्—सूर्यः, उदेष्यति—उदयं प्राप्स्यति, पङ्कजाली—[illegible] ति—विकसिष्यति, कोषगते—कमलकुड्मलस्थिते, द्विरेफे—भ्र[illegible] विचिन्तयति सति, हा! हन्त! हन्त!—विषादसूचक[illegible]

[illegible]

অধিকপদত্বং * যথা,—

"[illegible] হন্ [illegible]

[illegible] কাৰ্য্যং [illegible]।" (৩৩) [illegible]

অত্র [illegible] ইতি পুন কথিতং, অর্থান্তরে [illegible]

[illegible] ইত্যুক্তম্।

অক্রমত্বম্—[illegible] ক্রম,—[illegible]

[illegible] যথা—

"[illegible]

[illegible]।

* অত্র [illegible] গুণঃ, তত্র অধিকপদত্বম্;
[illegible] গুণঃ, তত্র
[illegible]পদত্বম্।

বিহিতস্য অনুবাদ্যত্বে কথিতপদত্বং গুণঃ। যথা,—

"উদেতি সবিতা তাম্রস্তাম্র এবাস্তমেতি চ।

সম্পত্তৌ চ বিপত্তৌ চ মহতামেকরূপতা॥" (অ)

অত্র তাম্রপদস্য কথিতপদত্বেঽপি [illegible]

[illegible]। যথা বা,—

"জিতেন্দ্রিয়ত্বং বিনয়স্য কারণং গুণপ্রকর্ষো বিনয়াদবাপ্যতে।

গুণপ্রকর্ষেণ জনোঽনুরজ্যতে জনানুরাগপ্রভবা হি সম্পদঃ॥"

(৩৩) [illegible]

(৩৪) [illegible]

(অ) [illegible]

कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी ॥" (२१) [कुमार०]

अत्र "त्वम्" इत्यनन्तरं चकारो युक्तः ।

भग्नप्रक्रमता—भग्नः प्रक्रमः,—उद्देशानुगुणः प्रस्तावो यस्मिन् तत् भग्नप्रक्रमं, तस्य भावः । यथा,—

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्तितुं वा ।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः ॥" (२२)
(किरातार्जु०)

अत्र "सुखलिप्सया वा" इत्यत्र "सुखमीहितुं वा" इति तुमन्तप्रयोग एव युक्तः ।

ख्यातिहतता—प्रसिद्धित्यागः । मेघादीनां गर्जितादेः प्रसिद्धं, तदन्यथाश्रयेण ख्यातिहतत्वम् ।

वाक्यान्तरपदानां वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्करः । यथा,—

"किमिति न पश्यसि ? कोपं पादगतं बहुगुणमाद्रियस्वेमम् ।
ननु मुञ्च हृदयनाथं सदयं मनसस्तमोरूपम् ॥"

[illegible]

(२२) [illegible]

अत्र पादेन स्पृष्टं स्पष्टतायां किमिति न वदति ? । अत्र वाक्ये [illegible], [illegible] मुख्यत्वम् । अत्र [illegible] तु [illegible] ।

वाक्यान्तरे वाक्यान्तरस्यैकदेशानुप्रवेशो गर्भितत्वम् । * यथा,—

"[illegible] सखि प्रकृतिः ।
[illegible] न [illegible] कदाचन ॥"

अत्र तृतीयपादो वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टः ।

[illegible],—

न्यूनपदाधिकपदत्वं [illegible] ।
[illegible] ख्यातिविरुद्धता ॥

* गर्भितत्वं [illegible], यथा,—

"दिङ्मातङ्गघटाविभक्तचतुराघाटा मही साध्यते
सिद्धा सापि वदन्त एव हि वयं रोमाञ्चिताः पश्यत ।
विप्राय प्रतिपाद्यते किमपरं रामाय तस्मै नमः
यस्मादाविरभूत् कथाद्भुतमिदं यत्रैव चास्तं गतम् ॥"(८)

अत्र "वदन्त एव हि" इत्यादिवाक्यं वाक्यान्तरमध्ये प्रविष्टं [illegible] ।

(८) [illegible]

कला च सा कान्तिमती कलावत-
स्त्वमस्य लोकस्य च नेत्रकौमुदी॥" (२१) [कुमार०]

अत्र "त्वम्" इत्यनन्तरं चकारो युक्तः।

भग्नप्रक्रमता—भग्नः प्रक्रमः,—उद्देशानुरूपः प्रस्तावो यस्मिन् तत् भग्नप्रक्रमं, तस्य भावः। यथा,—

"यशोऽधिगन्तुं सुखलिप्सया वा मनुष्यसङ्ख्यामतिवर्त्तितुं वा।
निरुत्सुकानामभियोगभाजां समुत्सुकेवाङ्कमुपैति सिद्धिः॥"(२२)
[किरातार्जु०]

अत्र "सुखलिप्सया वा" इत्यत्र "सुखमीहितुं वा" इति तुमन्तप्रयोग एव युक्तः।

ख्यातिहतता—प्रसिद्धित्यागः। सिंहाऽऽदीनां गर्जितादेः प्रसिद्धं, तदन्यथाकथने ख्यातिहतत्वम्।

वाक्यान्तरपदाता वाक्यान्तरेऽनुप्रवेशः सङ्करः। यथा,—

"किमिति न पश्यसि? कोपं पादगतं बहुगुणमाद्रियसेऽमम्।
ननु मुञ्च हृदयनाथं सदयं मनसस्तमोरूपम्॥"

[illegible]

(२२) [illegible]

अत्र [illegible]

[illegible]

क्वचित् [illegible] अभिधाय [illegible] प्रतिपादनं [illegible] । यथा,—

"हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलाऽऽदयः ।
वीक्ष्यन्ते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥" (१०)

अत्र [illegible] नवेन्दुकलाः [illegible] चन्द्रिकाऽऽदिः ।

[illegible]

(१०) [illegible]

अनुप्रासो विधेयस्तु यमकं दोषाः प्रकाशिताः॥"

दुष्क्रमता—दुः,—दुष्टः, विरुद्ध इति यावत् क्रमः,—क्रमो यस्मिन् स दुष्क्रमः; यथा,—भगवान्ऽऽदित्यर्थे प्र दर्शनोऽस्तस्य, ततः कुसुमोत्पत्तिकालं पुष्पं निर्गमनं पापतनमिति यथाक्रमं नैवासार्थिक्यमुचितं, विरुद्धं विना ततोऽन्यथावर्णने दुष्क्रमतादोषः। एवमन्यत्रापि।

ग्राम्यत्व * यथा,—

"ताम्रभृङ्गारगुल्फोऽयमङ्गो मज्जति वारिधौ"। (२१)

कष्टत्वम्—अर्थप्रतीतौ कष्टकल्पितत्वम्। यथा,—

"सदा मध्ये यासामियममृतनिस्यन्दसरसा
सरस्वत्युद्दामा वहति बहुमार्गा परिमलम्।
प्रसादं ता एता घनपरिचिताः केन महतां
महाकाव्यव्योम्नि स्फुरितमधुरा यान्तु रुचयः॥" (२२)

* ग्राम्यत्वमश्लीलत्वेषु गुणः, यथा,—
"एसो ससहरबिम्बो दीसइ हेअंगवीणपिण्डो व्व।
एए अ तस्स मऊहा पडन्ति आसासु दुद्धधार व्व॥" (ठ)

(२१) ताम्रेति।—ताम्रभृङ्गारेव—[illegible]विशेषेव, गुल्फ [illegible] अङ्गः,—पृष्ठ, वारिधौ—समुद्रे, मज्जति—[illegible]।

(२२) सदेति।—[illegible] निस्यन्दः,—[illegible] इति यावत्, तेन सरसा [illegible], बहुमार्गा—नानारीतिमद्रूपा, उद्दामा—प्रौढा, सा सरस्वती—[illegible]

(ठ) एसो इति।—["एष शशधरबिम्बो दृश्यते हैयङ्गवीनपिण्ड इव। एते च रश्मिमयूखाः पतन्ति आशासु दुग्धधारा इव॥" इति संस्कृतम्]। [illegible] कोऽपि। एष,—परिदृश्यमानः, शशधरबिम्बः,—चन्द्रमण्डलम्, ("बिम्बं मण्डलं बिम्" इत्यमरः) हैयङ्गवीनपिण्डः,—नवनीतपिण्ड इव, दृश्यते, [illegible] एते च रश्मिमयूखाः,—किरणपुञ्जाः, आशासु—दिक्षु, ("दिशस्तु ककुभः काष्ठा आशाश्च हरितश्च ताः" इत्यमरः) दुग्धधारा इव पतन्ति, अत्र हैयङ्गवीन-दुग्धधाराशब्दावश्लीलौ ग्राम्यौ, [illegible] एव।

अत्र यासां कविद्रवीनां मध्ये सुकुमारचित्रमध्यमाऽऽत्मक-त्रिमार्गा भारती चमत्कारं वहति, ता गम्भीरकाव्यपरिचिताः कथमितरकाव्यवत् प्रसन्ना भवन्तु ? इत्येकोऽर्थः । यासामादित्यप्रभाणां मध्ये त्रिपथगा वहति, ता मेघपरिचिताः कथं प्रसन्ना भवन्ति ? इति द्वितीयोऽर्थः । अर्थद्वयमपि नितरां दुर्बोधम् ; शब्दानां परिवर्त्तनेऽपि कष्टतायास्तादवस्थ्यादयमर्थदोषः ।

कस्यचित् प्रागुत्कर्षमपकर्षं वा अभिधाय पश्चात् तदन्यथा-प्रतिपादनं व्याहतत्वम् । यथा,—

"हरन्ति हृदयं यूनां न नवेन्दुकलाऽऽदयः ।
वीक्ष्यते यैरियं तन्वी लोकलोचनचन्द्रिका ॥" (२७)

अत्र येषामिन्दुकला नाऽऽनन्दहेतुः, तेषामेवाऽऽनन्दाय तन्व्याः चन्द्रिकात्वाऽऽरोपः ।

यासां — इन्दीनां, मध्ये यदा परिमलः — सौरभं वहति — इत्यर्थः [illegible] इति भावः ; अथच, — [illegible] — [illegible], [illegible] — [illegible], [illegible] भारती — [illegible], यासां — [illegible], [illegible] — [illegible], मध्ये यदा [illegible] — [illegible] वहति, ता [illegible] — [illegible] इति भाव, मधुरा, — मधुराऽऽस्वादवत्, [illegible], — अभिलाषः, महाकाव्यं — दुर्बोधकाव्यं, [illegible] — [illegible] तद्वत्, परिचिताः, — अतिपरिचिता, (अपि-[illegible]) तेन — अत्र, [illegible] — [illegible], वा ? न कथमपि तथा अवलोक्य, अथच, — ताः [illegible] — [illegible], [illegible] — [illegible], मधुरा, — [illegible], [illegible], — [illegible], महाकाव्यमिव [illegible] तद्वत्, [illegible], — [illegible] इति यावत्, तेन — अत्र, [illegible] ? न कथमपि तथा अवलोक्य । [illegible] वृत्तम् ।

(२७) हरन्तीति ।—हे॰,—कुरुते, लोकानां लोचनचन्द्रिका — नयनाऽऽनन्द-दायिनीति यावत्, इयं तन्वी — कृशाङ्गी, वीक्ष्यते — अवलोक्यते, [illegible], — [illegible], [illegible] यूनां — तरुणानां, हृदयं न हरन्ति — नाऽऽकर्षन्ति । अत्र इन्दुकलाऽऽदेः [illegible] चन्द्रिकात्व-[illegible] इति भावः । [illegible] वृत्तम् ।

अहेतुता—(निर्हेतुता) * हेतोरवचनम् ; यथा,—

"गृहीतं येनाऽऽसीः परपरिभवाक्षेपितमपि
प्रभावात् यस्याभूत् न खलु तव कश्चिन्न विषयः ।
परित्यक्तं तेन त्वमसि सुतशोकान्न तु भयात्
विमोक्ष्ये शस्त्र ! त्वामहमपि यतः स्वस्ति भवते ॥"(२८)
[वेणीसंहार०]

अत्र द्वितीयशस्त्रमोचने हेतुर्नोक्त इति निर्हेतुत्वम् ।

* "निर्हेतुता तु ख्यातेऽर्थे दोषतां नैव गच्छति" ।
यथा,—"चन्द्रं गता पद्मगुणान् न भुङ्क्ते
पद्माऽऽश्रिता चान्द्रमसीमभिख्याम् ।
उमामुखन्तु प्रतिपद्य लोला
द्विसंश्रया प्रीतिमवाप लक्ष्मीः ॥" (ङ) [कुमारस०]

अत्र रात्रौ पद्मस्य सङ्कोच, दिवा चन्द्रमसश्च निष्प्रभत्वं लोकप्रसिद्धमिति 'न भुङ्क्ते' इति हेतुं नापेक्षते ।

(२८) गृहीतमिति ।—कर्णं प्रति कोपात् त्यज्यमानमस्त्रं सम्बोध्य अश्वत्थाम्न उक्तिरियम् । हे शस्त्र ! येन, मत्पित्रेति भाव, त्वं परपरिभवात्—द्रुपदादिकृतपराभव परिभवभयादित्यर्थ, ["परिभवभयात्" इति पाठान्तरेऽप्ययमेवार्थ] क्षेपितम्—अनुचितवद्वचनदोषेति यावत्, [illegible] भाव, गृहीतम्—अवलम्बितम्, आसीः,—अभवः, यस्य—मत्पितुः, प्रभावात्—तेजस, तव कश्चन्—कोऽपि, जन इति शेष, विषयः,—गोचरीभूत, न अभूत् इति खलु न, अपि तु सर्वे एव जनस्तव गोचरीभूत इत्यर्थ, द्रोणस्य सर्वजयित्वात्, भावत्का त्वां सर्वेषु अस्त्रेषु बहुमतामिति भाव, ; तेन—मम पित्रा, सुतशोकात्—पुत्रस्य मिथ्यामृत्युश्रवणजन्य शोकात्, न तु भयात्, शत्रुभ्य इति शेष, त्वं परित्यक्तम् असि, अहमपि त्वां विमोक्ष्ये—त्यक्ष्यामि, यतः,—मोचनादित्यर्थ, भवते—तुभ्य, स्वस्ति—शुभं, भूयादिति शेष । शिखरिणी छन्दः ।

(ङ) चन्द्रमिति ।—पार्वत्या मुखवर्णनमिदम् । लोला—चपला, लक्ष्मीः चन्द्रं गता सती, रात्राविति भाव, पद्मगुणान्—आमोदादिगुणान् इति यावत्, न भुङ्क्ते—नाऽस्वादयति, पद्माऽऽश्रिता—पद्माश्रिता सती दिवसे इति भाव,

अनवीकृतत्वं यथा,—

"प्राप्ताः श्रियः सकलकामदुघास्ततः किम्?
दत्तं पदं शिरसि विद्विषतां ततः किम्?
सम्पादिताः प्रणयिनो विभवैस्ततः किम्?
कल्पं स्थितं तनुभृतां तनुभिस्ततः किम्?" (२९) [वैराग्यश०]

अत्र "ततः किम्?" इति न नवीकृतम्। *

पौनरुक्त्यं यथा,—

"अस्त्रज्वालावलीढप्रतिबलजलधेरन्तरौर्वायमाणे
सेनानाथे स्थितेऽस्मिन् मम पितरि गुरौ सर्वधन्वीश्वराणाम्।
कर्णालं सम्भ्रमेण व्रज कृप। समरं मुञ्च हार्दिक्य। शङ्कां
ताते चापद्वितीये वहति रणधुरां को भयस्यावकाशः?॥" (३०)
[वेणीसंहार०]

अत्र चतुर्थपादवाक्यार्थः पुनरुक्तः।

* भङ्ग्यन्तरेण निर्दिष्टत्वं नवीकृतत्वम्। "ततः किम्" इत्यत्र "तस्मात् किम्" इत्यादिरूपेण शब्दपरिवर्त्तनेऽपि चमत्काराभावा-दनवीकृतत्वमेवेति कथितपदत्वाद्भेदः।

(२९) प्राप्ता इति।—अनवीकृतत्वस्योदाहरणमिदम्। सकलकामदुघाः—सर्वकामोद्दोहनसमर्थाः, श्रियः,—सम्पदः, प्राप्ताः, [illegible] ततः किम्?—न किमपीत्यर्थः। विद्विषताम्—वैरिणाम्, शिरसि पदं दत्तम्, वैरिणो विजिता इति भावः, ततः किम्?। विभवैः,—सम्पद्भिः, प्रणयिनः,—सुहृदः, सम्पादिताः,—तोषिताः, ततः किम्?। तनुभृताम्—प्राणिनाम्, तनुभिः,—शरीरैः, कल्पम्—ब्रह्मणो दिनं यावत्, स्थितम्—[illegible] ततः किम्? सर्वमेतत् [illegible] भवतीति भावः। वसन्ततिलकं वृत्तम्।

(३०) अस्त्रेति।—[illegible] ("[illegible]" इति [illegible]) [illegible] ("[illegible]" [illegible]) [illegible] [illegible] भावः। [illegible] [illegible] भावः। स्रग्धरा छन्दः।

[illegible] —

[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible] इति." ।

अत्र [illegible] ।

[illegible],—विधेयस्य, अनुवादः,—[illegible] निर्देशः, यथा, —"[illegible]" इत्यत्र [illegible] इति विधेयम् ।

रसदोषानाह,—

रसस्योक्तिः स्वशब्देन स्थायिसञ्चारिणोरपि ।
प्रतिकूलविभावादि-ग्रहो दीप्तिः पुनः पुनः ॥

[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible] ." (ट)

* [illegible]

[illegible] ।

[illegible]

[illegible] ।
[illegible] ॥
[illegible] ।

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

[illegible]

यथा,—[illegible] निर्वेदाऽऽदीनां [illegible], वीरे च [illegible]ऽऽदीनां [illegible]ऽऽदीनां [illegible]म् । (११)

एष [illegible],—[illegible] ।

प्रकाश्ये—[illegible], प्रकाशनं—प्रकटनम् । यथा,—[illegible] अनेक[illegible] [illegible] [illegible]

[illegible] ।

[illegible] यथा,—[illegible] "[illegible]" इति [illegible] । (१२)

[illegible] यथा,—किरातार्जुनीये सुराङ्गना-विलासाऽऽदिवर्णने । (१३)

[illegible] यथा,—रत्नावल्यां चतुर्थेऽङ्के [illegible]ऽऽगमने सागरिकाया विमुक्तिः । (१४)

(११) [illegible]

(१२) [illegible]

(१३) किरातार्जुनीये [illegible]

(१४) [illegible]

प्रकृतयः,—दिव्याः, अदिव्याः, दिव्यादिव्याश्च, तेषु धीरोदात्ताऽऽदयः, तत्र यो यथाभूतः, तस्यायथावर्णने प्रकृतिविपर्य्ययो दोषः; यथा,—रामस्य छद्मना वालिवधः। यद् वा,—कुमारसम्भवे अष्टमे उत्तमदेवतयोः पार्वतीपरमेश्वरयो सम्भोगवर्णनम्।

दोषाणां क्वचिददोषत्वं क्वचिद्गुणत्वञ्च,—

उक्तानां दोषाणां केषाञ्चित् क्वचिददोषत्वं, क्वचिद्गुणत्वञ्च तत्तद्दोषोल्लेखस्थलेषु पादाधोभागे द्रष्टव्यम्।

"अनुकरणात्तु सर्वेषां दोषाणां स्याददोषता।"

यथा,—प्रलपत्येष वैधेयः "स्कन्धस्ते यदि बाधति।" (१) अत्र बाधतीति दुष्टमप्यनुकरणत्वाददुष्टम्।

इति दोषविवेचनं नाम पञ्चमशिखा।

षष्ठशिखा।

गुणलक्षणमाह मम्मटः,—

"ये रसस्याङ्गिनो धर्माः शौर्य्याऽऽदय इवाऽऽत्मनः।
उत्कर्षहेतवस्ते स्युरचलस्थितयो गुणाः॥"

आत्मन एव हि यथा शौर्य्याऽऽदयः, नाऽऽकारस्य, तथा रस-

[illegible]

(१) [illegible]

एते च माधुर्य्यादयो गुणाः, न वर्णानाम्। [illegible],—
[illegible]।

[illegible],—

"माधुर्य्यौजःप्रसादाऽऽख्यास्त्रयस्ते" समुदीरिताः।

माधुर्य्यस्य लक्षणमाह —

"आह्लादकत्वं माधुर्य्यं" चित्तस्य "द्रुतिकारणम्।"

आह्लादकत्वम्—आनन्दजनकत्वम्। द्रुतिः—गलितत्वमिव।

[illegible] —

"करुणे विप्रलम्भे तत् शान्ते चातिशयान्वितम्।"

[[illegible]]

अत्यन्तद्रुतिहेतुत्वादित्यर्थः।

[illegible] माधुर्य्यव्यञ्जकाः,—

"मूर्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्ट-ठ-ड-ढान् विना।
र-णौ लघू च तद्व्यक्तौ वर्णाः कारणतां गताः॥
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा॥" (१)

[[illegible]]

यथा,—

"तदिदं क्रियतामनन्तरं भवता बन्धुजनप्रयोजनम्।
विधुरां ज्वलनातिसर्जनान्ननु मां प्रापय पत्युरन्तिकम्॥" (२)

[कुमारसं०]

---

(१) मूर्ध्नीति।—मूर्ध्नि—शिरसि, वर्गान्त्यवर्णेन—[illegible], युक्ताः,—[illegible], ट ठ ड ढान् विना—[illegible], लघू—[illegible] र णौ च—[illegible], वर्णाः,—[illegible], तद्व्यक्तौ—[illegible], कारणतां—[illegible], गताः,—[illegible], तथा अवृत्तिः,—[illegible], वा—अथवा, अल्पवृत्तिः,—[illegible], मधुरा—मनोहारिणी, रचना—पदसन्दर्भः, तद्व्यक्तौ कारणतां गतेति शेषः।

(२) तदिदमिति।—[illegible]। [ग्रि

[illegible],—

"ओजश्चित्तस्य विस्तार-रूपं दीप्तत्वमुच्यते ।
वीरबीभत्सरौद्रेषु क्रमेणाऽऽधिक्यमस्य तु ॥
वर्गस्याऽऽद्यतृतीयाभ्यां युक्तौ वर्णौ तदन्तिमौ ।
उपर्यधो द्वयोर्वा स-रेफाट-ठ-ड-ढैः सह ॥
शकारश्च षकारश्च तस्य व्यञ्जकतां गताः ।
तथा समासबहुला घटनौद्धत्यशालिनी ॥ (१)

[illegible]

यथा,—"चञ्चद्भुजभ्रमितचण्डगदाभिघात-
सञ्चूर्णितोरुयुगलस्य सुयोधनस्य ।
स्त्यानावनद्धघनशोणितशोणपाणि-
रुत्तंसयिष्यति कचांस्तव देवि ! भीमः ॥" (४) [illegible]

[illegible],—

"चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुष्केन्धनमिवानलः ।
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ।
शब्दास्तद्व्यञ्जका अर्थ-बोधकाः श्रुतिमात्रतः ॥"(५)

यथा,—

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ ।
करुणाविमुखेन मृत्युना हरता त्वां वद किं न मे हृतम् ? ॥"(६)
[illegible]

इत्यादिकं कालिदासग्रन्थेषु रामायणे च बाहुल्येन द्रष्टव्यम् ।

---

(४) चञ्चदिति ।—[illegible]

(५) चित्तमिति ।—[illegible]

(६) गृहिणीति ।—[illegible]

"एषां शब्दगुणत्वञ्च गुणवृत्त्योच्यते बुधैः ।" (७)

गुणवृत्त्या—परम्परया ।

इति गुणविवेको नाम षष्ठशिखा ।

सप्तमशिखा ।

रीतिस्वरूप तद्देदाश्चाह,—

"अस्त्यनेको गिरां मार्गः सूक्ष्मभेदः परस्परम् ।
तत्र वैदर्भगौड़ीयौ वर्ण्यते प्रस्फुटान्तरौ ॥" (१)

प्रस्फुटान्तरौ—स्फुटप्रतीयमानभेदौ । मार्गः,—रीतिः, स च पदविन्यासप्रणालीरूपा । यथाऽऽह विश्वनाथः,—

"पदसङ्घटना रीतिरङ्गसंस्थाविशेषवत् ।" (१)

मणी, (इति मणी इव), [illegible] ("[illegible] [illegible]") [illegible], (इति [illegible]), [illegible] ("[illegible] सुन्दरम्" इति कोषः) [illegible] [illegible], (इति [illegible]), [illegible] । [illegible] विशेषो नाम [illegible] । [illegible]

(७) एषामिति।—एषां—माधुर्यादीनां [illegible], [illegible] गुणवृत्त्या—परम्परया, बुधैः उच्यते—कथ्यते । [illegible]

इति षष्ठशिखा ।

---

(१) पदेति।—पदानां—[illegible], सङ्घटना—संयोजना, [illegible] रीतिः,—[illegible], [illegible] ।

वैदर्भीलक्षणमाह च तत्र —

"माधुर्य्यव्यञ्जकैर्वर्णै रचना ललिताऽऽत्मिका ।
अवृत्तिरल्पवृत्तिर्वा वैदर्भी रीतिरिष्यते ॥" (२)

ललिताऽऽत्मिका—मधुरस्वरूपा । वृत्तिः,—समास । यथा,—"तदिदं कियताम्" (७१ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

गौडीलक्षणमाह,—

"ओजःप्रकाशकैर्वर्णैर्बन्ध आडम्बरः पुनः ।
समासबहुला गौड़ी" दर्पणे समुदीरिता ॥ (३)

बन्ध,—रचना । आडम्बरः,—गाढ़ः । यथा,—"चञ्चद्भुजभ्रमित" (७७ पृष्ठे) इत्यादि पूर्वमुक्तम् ।

इति रीतिविवेचनं नाम सप्तमशिखा ।

अष्टमशिखा ।

अलङ्कारलक्षणमाह,—

"काव्यशोभाकरान् धर्मानलङ्कारान् प्रचक्षते ।"
[८७]

अलङ्कारविभाग,—

ते च द्विविधा,—शब्दगताः अर्थगताश्च ।

---

(२) वैदर्भीमाह, माधुर्येति ।—माधुर्यव्यञ्जकैः वर्णैः ललिताऽऽत्मिका—मनोहारिणी, अवृत्तिः,—समासरहिता, अल्पवृत्तिः,—अल्पसमासा वा, रचना, विदर्भदेशप्रचलिता इति वैदर्भी, रीतिः इष्यते—कथ्यते ।

(३) गौडीमाह, ओज इति ।—ओजःप्रकाशकैः,—चित्तविस्तारहेतुदीप्तत्वव्यञ्जकैः, [illegible] वर्णैः,—"[illegible]" इत्यादिना [illegible], आडम्बरः,—उद्भटः, [illegible] बन्धः,—रचनाविशेषः, गौडी, सा च समासबहुला इति ।

इति सप्तमशिखा ।

अथ शब्दालङ्काराः,—

शब्दगताः,—अनुप्रासयमकादयः।

तत्र अनुप्रासः,—

"अनुप्रासः शब्दसाम्यं वैषम्येऽपि स्वरस्य यत्।"

[विश्वनाथ]

स्वरवैसादृश्येऽपि व्यञ्जनमात्रसादृश्यम् अनुप्रासः; रस-रसाद्यनुगतो वर्णानां प्रकर्षेण न्यासः। यथा,—

"लताकुञ्जं गुञ्जन्मदवदलिपुञ्जं चपलयन्,
समालिङ्गन्नङ्गं द्रुततरमनङ्गं प्रबलयन्।
मरुन्मन्दं मन्दं दलितमरविन्दं तरलयन्
रजोवृन्दं विन्दन् किरति मकरन्दं दिशि दिशि॥" (१)

[विश्वनाथ]

अन्यच्च—

"वर्णानां पुनरावृत्तिर्या स्वरव्यञ्जनसंहतिः।
...अनुप्रासः स निगद्यते॥" (२)

[विश्वनाथ]

(१) [illegible]

(२) [illegible]

अत्र द्वयोरपि वर्णसङ्घातयोः क्वचित् सार्थकत्वं, क्वचि-न्निरर्थकत्वं, क्वचिदेकस्य सार्थकत्वम् अपरस्य निरर्थकत्वम्; अत उक्तं "सत्यर्थे" इति। तेनैव क्रमेणेति "दमो मोदः" इत्यादे-र्विविक्तविषयत्वम्। (१) एतच्च पदपादाद्यावृत्तित्वेन प्रभूत-तमभेदम्। (२) दिङ्मात्रम् (३) उदाह्रियते,—

"नवपलाशपलाशवनं पुरः स्फुटपरागपरागतपङ्कजम्।
मृदुलतान्तलतान्तमलोकयत् स सुरभिं सुरभिं सुमनोभरैः॥"(४)

[माघ]

प्रथमे पादे द्वयोरपि, द्वितीये प्रथमस्यैव, तृतीये च द्वितीय-स्यैव सार्थकत्वं, चतुर्थे द्वयोरपि "रभिंसु" इत्येतयोर्निरर्थकत्वम्।

श्लेष,—

"श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते।" (५)

[विश्वनाथ]

---

(१) विविक्तविषयत्वे—विभिन्नविषयत्वम्।

(२) प्रभूततमभेदं—बहुतरभेदम्।

(३) दिङ्मात्रं—[illegible]।

(४) नवेति।—[illegible] पर्यालोचनीयम्। स,—कृष्णः, पुरः,—अग्रतः, पलाशानि—पत्राणि, पलाशानि —[illegible], पलाशवनं—[illegible], ("[illegible]") स्फुटानि—विकसितानि, परागैः,—रजोभिः, परागतानि —व्याप्तानि, पङ्कजानि—[illegible], मृदुलाः,—कोमलाः, अत एव लताः,—[illegible], [illegible] —[illegible], [illegible]—[illegible], सुरभिं—सुगन्धिं, सुरभिं—वसन्तम्, अलोकयत्— अपश्यत्। द्रुतविलम्बितं छन्दः।

(५) श्लिष्टैरिति।—श्लिष्टैः—[illegible], पदैः,—[illegible], अनेकार्थ— [illegible], अभिधाने—[illegible], [illegible]; [illegible] इति भावः।

यथा वा,—तत्रैव पञ्चमाङ्कादौ कञ्चुकिनो जरावर्णनम्। तत्रै-व सप्तमे नृपशिशोः सिंहशावकाऽऽस्कन्दनविक्रान्तिवर्णनम्।

उपमास्वरूपमुक्तमादर्श,—

उपमा,—

"प्रस्फुटं सुन्दरं साम्यमुपमेत्यभिधीयते।" (१२)

प्रस्फुटमिति रूपकाऽऽदिगम्यसाम्याद्भेदाय। सुन्दरं—वैचित्र्य-जनकं, तेन "गौरिव गवयः" इत्यत्र नायमलङ्कारः। साम्यं—सादृश्यम्; साम्यञ्च—क्रियागतं, गुणगतम्, उभयगतञ्चेति त्रिविधम्। क्रमेणोदाहरणानि। तत्र क्रियागतं यथा,—

"क्षणात् प्रबोधमायाति लङ्घ्यते तमसा पुनः।
निर्वास्यतः प्रदीपस्य शिखेव जरतो मतिः॥" (१३)[कवि०क०]

अत्र "आयाति" "लङ्घ्यते" इति च क्रियाद्वयस्य उपमेये उपमाने च साम्यम्।

गुणगतं यथा,—

"हरस्तु किञ्चित् परिलुप्तधैर्यश्चन्द्रोदयाऽऽरम्भ इवाम्बुराशिः।
उमामुखे विम्बफलाधरोष्ठे व्यापारयामास विलोचनानि॥"(१४)
[कुमार०३]

अत्र परिलुप्तधैर्यत्वं गुण उभयत्रापि समानः।

বিশতি—প্রাপ্নোতি, বহুতরম্—অধিকতর, তথা অর্থাঃ—ইচ্ছা, কোষম্—ধন, প্রযাতি—প্রাপ্নোতি, যত্ন—[illegible]। অন্বয়াঃ [illegible]।

(১২) প্রস্ফুটমিতি।—প্রস্ফুটং—সুস্পষ্টং, সুন্দরং—চমৎকারকং, সাম্যং—সাদৃশ্যং, তচ্চ দ্বয়োঃ [illegible] [illegible] সাধর্ম্ম্যং নিবদ্ধং, তত্র উপমা ইতি অভিধীয়তে।

(১৩) ক্ষণাদিতি।—জরতঃ,—বৃদ্ধস্য, [illegible], মতিঃ,—বুদ্ধিঃ, নির্বাস্যতঃ,—নির্বাণং গচ্ছতঃ, প্রদীপস্য শিখেব ক্ষণাৎ—ক্ষণমাত্রেণ, প্রবোধম্—[illegible], [illegible], আয়াতি—প্রাপ্নোতি, পুনঃ,—অথ, তমসা—মোহেন, তিমিরেণ চ, লঙ্ঘ্যতে—আক্রম্যতে, [illegible] ; অন্বয়ঃ সুগমঃ।

(১৪) [illegible]

उभयगतं यथा,—

"स्नपयति हृदयेशं स्नेहनिष्यन्दिनी ते
धवलबहलमुग्धा दुग्धकुल्येव दृष्टिः ॥" (११) [अमरु०]

अत्र "स्नपयति" इति क्रियासाम्यं, "स्नेहनिष्यन्दिनी" "धवलबहलमुग्धा" इति गुणसाम्यञ्च । *

* यथा वा,—

"गुणदोषौ बुधो गृह्णन्निन्दुक्ष्वेडाविवेश्वरः ।
शिरसा श्लाघते पूर्वं परं कण्ठे नियच्छति ॥" (क)

[कुवलयानन्द]

[illegible] इव, [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible] इति भाव. ; [illegible]—[illegible] इव [illegible] [illegible], [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible] इति भाव । [illegible] । [illegible] । [illegible] ।

(११) स्नपयतीति ।—ते—तव, [illegible]—[illegible] । [illegible]] [illegible]—[illegible], स्नेह-निष्यन्दिनी—[illegible], [illegible], इति दुग्धकुल्येव—[illegible], ("[illegible]" [illegible]), हृदयेशं—[illegible], स्नपयति—[illegible] । [illegible] ; [illegible] , [illegible],—[illegible] दुग्धकुल्या [illegible] [illegible] ; [illegible] इति [illegible] । [illegible] ।

(क) [illegible]

मालोपमा,—

"मालोपमा यदेकस्योपमानं बहु दृश्यते।" (दर्पण)

यथा,—

"प्रभामहत्या शिखयेव दीपस्त्रिमार्गयेव त्रिदिवस्य मार्गः।
संस्कारवत्येव गिरा मनीषी तया स पूतश्च विभूषितश्च॥" ११
[कुमार०

रूपकम्,—

"तद्रूपकमभेदो यः उपमानोपमेययोः।" (दर्पण)

उपमानं चन्द्रादि, उपमेयं मुखादि। प्रकाशितभेदयोरपि उपमानोपमेययोरतिसाम्यवशात् काल्पनिको-ऽभेदाऽऽरोपो रूपकमित्यर्थः। यथा,—

---

(११) [illegible]

"पर्याप्तपुष्पस्तबकस्तनाभ्यः स्फुरत्प्रवालोष्ठमनोहराभ्यः।
लतावधूभ्यस्तरवोऽप्यवापुर्विनम्रशाखाभुजबन्धनानि॥" (१७)
[कुमारस०]

अत्र लतासु वधूनां, पुष्पस्तबकाऽऽदिषु च स्तनाऽऽदीनामभेदारोपः।

उत्प्रेक्षा,—

"सम्भावनमथोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परेण यत्।" [द०]

प्रकृतस्य—उपमेयस्य, परेण—उपमानेन, सम्भावनस्य—उत्कटकोटिकः संशयः; अप्रस्तुतकोटेरुत्कटत्वञ्च प्रस्तुतकोटे-र्निगरणेन जायते, निगरणञ्च प्रस्तुतस्य क्वचिदनुपादानेन क्वचि-दुपात्तस्याप्यधःकरणेन भवति। यदुक्तम्,—

निगीर्णलक्षणम्,—

"विषयस्यानुपादानेऽप्युपादाने च सूरयः।
अधःकरणमात्रेण निगीर्णत्वं प्रचक्षते॥" (१८)
[द०]

विषयः,—प्रस्तुतम्। क्रमेणोदाहरणम्,—

---

(१७) पर्याप्तेति।—कुमारसम्भवस्थमिदम्। तरवोऽपि—वृक्षा अपि, [illegible] भाव, किमु [illegible] [illegible] [[illegible]] पर्याप्ताः,—प्रचुराः, पुष्पाणां स्तबकाः,—गुच्छा एव, स्तनाः यासां ताभ्यः, ["[illegible]" ([illegible] वा०) इति [illegible] न दोषः] स्फुरदिति,—[illegible], प्रवालैः,—नवपल्लवैरेव, ओष्ठैः मनोहराभ्यः, लता एव वध्वः ताभ्यः, विनम्राः शाखा एव भुजाः तैः, बन्धनानि—वेष्टनानि, आलिङ्गनानीत्यर्थः, अवापुः,—प्रापुः, [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] भावः। [illegible] [illegible] [illegible]; [illegible] [illegible],—"[illegible] [illegible] [illegible]" इति (१ अ० ८८ श्लो०)। [illegible]।

(१८) विषयस्येति।—सूरयः,—विद्वांसः, विषयस्य—प्रस्तुतस्य, अनुपादाने—अकथने, उपादाने—कथनेऽपि, अधःकरणमात्रेण—तिरस्करणमात्रेण, [illegible], निगीर्णत्वं—निगरणं, प्रचक्षते—कथयन्ति। अधःकरणमेव निग-रणमिति फलितम्।

"लिम्पतीव तमोऽङ्गानि वर्षतीवाञ्जनं नभः।
असत्पुरुषसेवेव दृष्टिर्विफलतां गता॥" (१९) [illegible]

अत्र तमसः प्रसरव्यापारादिरूपो विषयो नोपात्तः।

"समयः स वर्त्तत इवैष यत्र मां
समनन्दयत् सुमुखि! गौतमार्पितः।
अयमागृहीतकमनीयकङ्कण-
स्तव मूर्त्तिमानिव महोत्सवः करः॥" (२०) [illegible]

अत्र विषयः कर उपात्तोऽपि मूर्त्तिमन्महोत्सवरूपेणाध्यवसितः।

उत्प्रेक्षावाचकशब्दाः,—

"मन्ये शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादिभिः।
उत्प्रेक्षा व्यज्यते शब्दैरिवशब्दोऽपि तादृशः॥"(२१)
[दण्डी]

अतिशयोक्तिः,—

"सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते।" [विश्वनाथ]

प्रकृतस्य निगरणेनाभेदज्ञानमप्रकृतस्य अध्यवसायः, तस्य

(१९) लिम्पतीति।—[illegible] तमः,—[illegible] [illegible] लिम्पतीव—[illegible] करोतीव, नभः,—[illegible] अञ्जनं—[illegible] वर्षतीव, दृष्टिः,—चक्षुः, असत्पुरुषसेवेव—असतां पुरुषाणां सेवेव, [illegible] विफलतां—निष्फलतां, गता—प्राप्ता, [illegible] भावः। अत्र तम- [illegible] विषयो [illegible] नोपात्तः (?) [illegible]

(२०) समय इति।—हे सुमुखि! एष स समयः वर्त्तत इव—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] गौतमेन—[illegible] [illegible] अर्पितः,—[illegible] [illegible] आगृहीतं—धृतं, कमनीयं—[illegible] कङ्कणं—[illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] करः,—पाणिः, मूर्त्तिमान्—[illegible] महोत्सव इव [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]

च उपमेयायामप्रस्तुतस्यानिगीर्णत्वेन निर्देशात् साध्यत्वम्; इह तु निगीर्णत्वेनैव प्रतीतिरिति सिद्धत्वमित्यनयोर्भेदः। निगरणञ्च उभयत्रापि समानमेव; यथा,—

"अकालजलदाऽऽवली किरतु नाम मुक्ताऽऽवली-
रपर्वणि विधुन्तुदस्तुदतु हन्त! शीतद्युतिम्।
इदन्तु महदद्भुतं यदनपायिविद्युल्लता-
ऽवलम्बि कनकाचलद्वयमधोमुखं नृत्यति॥" (२२)

अत्र केशादेर्जलदाऽऽवल्यादिरूपेणाध्यवसानम्।

यथा वा,—"दृष्टिस्तृणीकृतजगत्त्रयसत्त्वसारा
धीरोद्धता नमयतीव गतिर्धरित्रीम्।
कौमारकेऽपि गिरिवद्गुरुतां दधानः
वीरो रसः किमयमेत्युत दर्प एव?॥" (२३) [उत्तर॰]

(२२) अकालेति।—कामोद्दीपितायाः कस्याश्चिन्नायिकायाः कबरीमुक्तायाः केश-कलापात् सद्यःपतिताः कश्चित् नायकस्तामवर्णयदिदम्। अकाले—असमये, जलदाली—मेघानाम्, आवली—पङ्क्तिः, मुक्ताऽऽवलीः,—मुक्ताश्रेणीः, किरतु—वर्षतु, नाम—सम्भावनायाम्, अकालमेघपङ्क्तिरपि मुक्तावर्षं सम्भाव्यते एव, विधुन्तुदः—राहुः, अपर्वणि—पौर्णमास्यमावास्यातिरिक्ते काले, शीतद्युतिं—चन्द्रं, तुदतु—व्यथयतु, एतदपि सम्भावनीयं, तदपि सम्भाव्यते इति भावः; तु—किन्तु, अनपायिनी—स्थायिनी चैव, या विद्युल्लता—सौदामनीरेखा, ताम् अवलम्बते इति तथोक्तं, कनकाचलद्वयं—सौवर्णगिरियुगलम्, अधोमुखं सत् नृत्यति इति यत्, इदं महत् अद्भुतम्—अतीव विस्मयकरम्। अत्र केशाऽऽदिरूपो विषयो गोपितः, जलदा-ऽऽवल्यादिरूपेण निगीर्णतयाऽस्य ज्ञानं प्रतीयते। छन्दस्तु पृथ्वी।

(२३) दृष्टिरिति।—दृष्टिः,—अस्य बालकस्य दृष्टिपातः, तृणीकृतः,—तृण-वदवज्ञात इत्यर्थः, जगत्त्रयस्य—त्रिभुवनवासिजनस्य, सत्त्वसारः,—प्रभावोत्कर्षः, यया, —तथाभूता—शालिनी, गतिः,—अर्थं यथा गाढ्यौ, तथा, धीरा—गाम्भीर्ययुक्ता, वक्राकुञ्चितिः वापन्, उद्धता—दर्पयुता च, गतिः,—पादविक्षेपः, धरित्रीं—पृथिवीं, नमयतीव—नतां करोतीव, कौमारकेऽपि वयसि तथाविधां गतिं कोऽपि न दर्शयति,

अत्र कुसुमस्य सौरभरूपेण दर्परूपेण चाध्यवसानम्। प्रथमे विषयः केशाऽऽदिर्नोपात्तः, द्वितीये "अयम्" इत्यनेनोपात्तोऽप्यधःकृतः।

अन्यथा अतिशयोक्तिः,—

"प्रस्तुतस्य यदन्यत्वं यद्यर्थोक्तौ च कल्पनम्।
कार्य्यकारणयोर्यश्च पौर्वापर्य्यविपर्य्ययः।
विज्ञेयाऽतिशयोक्तिः सा"ऽप्यन्यैव प्रथमोक्ततः॥(२४)

[मम्मटः]

क्रमेणोदाहरणम्,—

"अन्यदेवाङ्गलावण्यमन्याः सौरभसम्पदः।
तस्याः पद्मपलाशाक्ष्याः सरसत्वमलौकिकम्॥" (२५)

अर्थः ; कौमारेऽपि—शैशवेऽपि वयसि, [illegible] ([illegible]) [illegible]

(२४) प्रस्तुतस्येति।—प्रस्तुतस्य—[illegible]

(२५) अन्यदिति।—[illegible]

[illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ([illegible]) [illegible]

[illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ([illegible]) [illegible]

[illegible]

[illegible]

([illegible]) [illegible]

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थः समर्थितः।

वैधर्म्येण यथा,—

"इत्थमाराध्यमानोऽपि क्लिश्नाति भुवनत्रयम्।
शाम्येत् प्रत्यपकारेण नोपकारेण दुर्जनः॥" (४५) [पुस्त०]

अत्र द्वितीयार्द्धगतेन सामान्येनार्थेन प्रथमार्द्धगतो विशेषोऽर्थो वैधर्म्येण समर्थितः।

तुल्ययोगिता,—

"पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत्।
एकधर्माभिसम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगिता॥ (४६)
[विश्वना०]

केवले प्रस्तुतानामप्रस्तुतानां वा एकधर्मसम्बन्धः तुल्ययोगिता। यथा,—

"यं सर्वशैलाः परिकल्प्य वत्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहदक्षे।

[illegible]—[illegible], ("[illegible]" १ १ ८३ पा०) इति पदच्छेदः); तथा हि, [illegible],—[illegible], [illegible] इति शेषः, [illegible]—[illegible], [illegible],—[illegible], [illegible] इति शेषः, [illegible] भावः। [illegible]

(४५) इत्थमिति।—इत्थम्—अनेन प्रकारेण, [illegible] सुरैरिति भावः, आराध्यमानोऽपि—सेव्यमानोऽपि, (स रावण इति पूर्वेणान्वयः) भुवनत्रयं क्लिश्नाति—पीडयति। तथा हि, दुर्जनः—दुष्टो जनः, प्रत्यपकारेण—अपकृतापकारेण, [illegible], शाम्येत्—शान्तो भवेत्, उपकारेण न, शाम्यतीति शेषः, [illegible] भावः। अत्र श्लेषप्रसङ्गे विरुद्धधर्माविति बोध्यम्। अन्यं पूर्ववत्।

(४६) पदार्थानामिति।—यदा प्रस्तुतानाम्—प्राकरणिकानाम्, अन्येषां वा—अप्रस्तुतानां वा, अप्राकरणिकानां वेत्यर्थः, पदार्थानाम्—वस्तूनाम्, एकेन धर्मेण—गुणक्रियाऽन्यतररूपेण, न तु तदुभयरूपेण धर्मेणेति भावः, अभिसम्बन्धः,—सम्बन्धो [illegible], भवेत्, तदा तुल्ययोगिता स्यात्। तथा चेयं द्विविधा,—केवलप्रस्तुतपदार्थैकधर्मसम्बन्धा, केवलाप्रस्तुतपदार्थैकधर्मसम्बन्धा चेति।

भास्वन्ति रत्नानि महौषधीश्च
पृथूपदिष्टां दुदुहुर्धरित्रीम् ॥" (४७) [कुमार०]

अत्र हिमवद्वर्णनस्य प्रकृतत्वात् महौषधिरत्नानां रत्नानामपि प्रकृतत्वं, तेषां दोहनक्रियारूपैकसमानधर्मसम्बन्धात् औपम्यस्य गम्यत्वात् केवलप्राकरणिकविषयोऽयमलङ्कारः ।

"नागेन्द्रहस्तास्त्वचि कर्कशत्वा-
देकान्तशैत्यात् कदलीविशेषाः ।
लब्ध्वाऽपि लोके परिणाहि रूपं
जातास्तदूर्वोरुपमानबाह्याः ॥" (४८) [कुमार०]

अत्र नागेन्द्रहस्तानां कदलीविशेषाणाञ्च द्वयानामप्यप्रस्तुतानां परिणाहिरूपलाभक्रियायाः समानधर्मस्य सम्बन्धात् केवलाप्राकरणिकविषयकमिदमुदाहरणम् ।

दीपकम् —

"अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यते ।" [विश्वनाथ]

अप्रस्तुतप्रस्तुतयोः एकधर्माभिसम्बन्धो दीपकम् । (४९)

(४७) भास्वन्तीति ।—भास्वन्ति,—दीप्तिमन्ति, दोहदक्षे—दोहनकुशले, मेरौ—सुमेरुपर्वते, स्थिते—वर्तमाने, यं—हिमालयं, वत्सं परिकल्प्य—विधाय, पृथुना—वेणपुत्रेण महाराजपृथुना, उपदिष्टां—निर्दिष्टां, धरित्रीं—वसुधां, गोरूपधारिणीमिति भावः, ("गोर्भूता तु वसुन्धरा" इति विष्णुपुराणात्) भास्वन्ति—प्रभापूर्णानि, रत्नानि—मणीन्, जातिश्रेष्ठवस्तूनि वा, महौषधीश्च—सञ्जीवन्यादिमहौषधीश्च, दोहनेन परिणता इति भावः, ("ता. ... " इति विष्णुपुराणात्) दुदुहुः । कुमारसम्भवम् ।

(४८) नागेन्द्रेति ।—नागेन्द्राणाम्—ऐरावतादीनां, हस्ताः,—कराः, शुण्डादण्डा इत्यर्थः, त्वचि—चर्मणि, कर्कशत्वात्—काठिन्यात्, कदलीविशेषाः,—रम्भास्तम्भाः, एकान्तशैत्यात्—अतिशीतलत्वात्, लोके—जगति, परिणाहि—विशालं, ("परिणाहो विशालता" इत्यमरः) रूपं लब्ध्वाऽपि तदूर्वोः,—तस्याः,—पार्वत्याः, ऊर्वोः, उपमानबाह्याः,—उपमानं न भवन्तीति उपमानं, तस्मात् बाह्याः,—बहिर्भूताः, जाताः, उपमानबहिर्भूता अभवन् । तदूर्वोः काठिन्यं नापि एकान्तशैत्यमिति भावः । कुमारसम्भवम् ।

যথা,—"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ([illegible]) [illegible]

[illegible]
[illegible]

"[illegible]" ([illegible])
[illegible]

[illegible] যথা,—
"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" ([illegible]) [illegible]

([illegible]) [illegible]

([illegible]) [illegible]

([illegible]) [illegible]

([illegible]) [illegible]

अत्र भ्रमयति मन्थयति चेत्युभयोः क्रिययोः कर्तृकारकमैक्यं विकार इति, कर्मकारकमैक्यं चैतन्यमिति।

अथैव,—

"सन्देहः प्रकृतेऽन्यस्य संशयः प्रतिभोत्थितः।"

[विवरण]

भेदोक्तौ तदनुक्तौ च द्विधाऽसौ परिकीर्तितः॥

प्रकृते—उपमेये, अन्यस्य—उपमानस्य, प्रतिभा—कविप्रौढोक्तिः, तया उत्थितः; तेन "स्थाणुर्वा पुरुषो वा" इति सन्देहे नालङ्कारः। भेदः,—वैधर्म्यम्।

भेदोक्तौ यथा,—

"अयं मार्तण्डः किम्? स खलु तुरगैः सप्तभिरितः
कृशानुः किम्? सर्वाः प्रसरति दिशो नैष नियतम्।
कृतान्तः किं साक्षात्? महिषवहनोऽसाविति चिरं
समालोक्याऽऽजौ त्वां विदधति विकल्पान् प्रतिभटाः॥" (११)

[illegible]

(११) [illegible]

भेदामूलो यथा,—

"अस्याः सर्गविधौ प्रजापतिरभूच्चन्द्रो नु कान्तिप्रदः?
शृङ्गारैकरसः स्वयं नु मदनो मासो नु पुष्पाऽऽकरः?।
वेदाभ्यासजडः कथं नु विषयव्यावृत्तकौतूहलो
निर्मातुं प्रभवेन्मनोहरमिदं रूपं पुराणो मुनिः?॥" (१४)[विक्रमो०]

दीव्यतु,—न,—मार्जन, सन्—निहितं, मनसि पुरुषं,—पुरुषं, इव,—अन्य अनुभवेति भावः, प्रमाणं,—यदि, किम्? न दीव्यतु,—इदं,—प्रमाणं, निपतं मयि दिवो न प्रभवति—न व्याप्नोति इत्यर्थः, "अविमृष्टविधेयांशं दूषितम्" इति तत्र अनुभवस्य अविमृष्टत्वात्, वाङ्मिश्रदिव्याभ्यासादिबोधात्, नाय तवेति भावः, आधात्—अथ, कलानः,—कमल, किम्? न दीव्यतु,—अमी—प्रतानाः, मणिवन्दन,—मणिवाऽऽदन, नाय तवेति भावः; अत्र आगो—मुद्रे, कलानौ —द्रष्टा, प्रतिभटा,—प्रतिपक्षतोराः, चिर—बहुकाल, इति—इह, विश्वान्— विलकान्, विदधति—कुर्वन्ति। इत पूर्वोक्तम्।

(१४) अस्या इति।—उर्वशीं दृष्ट्वा पुरूरवस उक्तिरियम्। अस्याः,—उर्वश्याः, सर्गविधौ—सृष्टिव्यापारे, कान्तिप्रदः,—शोभाप्रदाता, चन्द्रः प्रजापतिः,—स्रष्टा, अभूत् नु?—अभूत् किम्? नु इति प्रश्ने, चन्द्रस्य कान्तिमत्त्वात् कान्तिप्रदत्वं वितर्कितं इति भावः, विलस्य उन्मादे—उन्मादीकरणे, रसः,—अनुरागो यस्य तथाभूतः, स्वयं मदनः,—कामः, नु—किं, प्रजापतिरभूत्? इति पूर्वेणान्वयः; अथवा मदनेनैव निर्मितेयम्? इति भावः, अथवा पुष्पाऽऽकरः,—पुष्पाणाम् आकरः,—उत्पत्तिस्थानं, कुसुमयोनिरित्यर्थः, मासः,—फाल्गुनचैत्रमासाऽऽत्मकः वसन्तकाल इति यावत्, नु—किं, प्रजापतिरभूत्? अथवा वसन्त एव कुसुमवत् एतां सुकुमारीम्? इति भावः। कथमिव निर्मायात? इत्याह—वेदाभ्यास इति।—वेदाभ्यासेन—वेदानां पुनः पुनरनुशीलनेन, जडः,—विषयव्यापारशून्य इत्यर्थः, अत एव विषयेभ्यः,—स्रक्चन्दनवनिताऽऽदिभ्यः, व्यावृत्तं—निवृत्तं, कौतूहलम्—औत्सुक्यं यस्य तथाभूतः, भोगवासनाविरत इति यावत्, पुराणः,—चिरन्तनः, मुनिः,—बदरिकाऽऽश्रमवासी नारायणः, इदम्—ईदृशं, मनोहरं रूपं निर्मातुं कथं नु—केन प्रकारेण, प्रभवेत्?—शक्नुयात्? न कथमपीत्यर्थः। क्व वा रसज्ञानविरहितपुराणो मुनिः? क्व चैतत् सौन्दर्यम्? सर्वथा मेऽत्र सन्देहोत्पत्तेः नियतवेदाभ्यासविरक्तचेतसो नारायणमुनेर्निर्मितिः, अपि तु चन्द्र-

भ्रान्तिमान्,—

"साम्यादतस्मिंस्तद्बुद्धिर्भ्रान्तिमान् प्रतिभोत्थिता॥" (५५)

[[illegible]]

प्रतिभोत्थितेति "प्रतिभया उत्थितः" इति भ्रान्तिमतोऽलङ्कारस्य विषयः। यथा,—

"महाराज ! श्रीमन् ! जगति यशसा ते धवलिते
पयःपारावारं परमपुरुषोऽयं मृगयते।
कपर्दी कैलासं करिवरमभौमं कुलिशभृत्
कलानाथं राहुः कमलभवनो हंसमधुना॥" (५६) [[illegible]]

अत्र श्रीजराजस्य यशसा धवलीकृते जगति अवश्यं परमपुरुषादीनां मृगयादिकर्तृत्वात् कविप्रतिभोत्थितेति भ्रान्तिमानलङ्कारः।

अपह्नुतिः,—

"प्रकृतं प्रतिषिध्यान्यस्थापनं स्यादपह्नुतिः।" (५७)

[[illegible]]

इत्यादि कविप्रौढोक्तिसिद्धेव। (५८)

(५५) [illegible]

(५६) [illegible]

(५७) [illegible]

(५८) [illegible]

यथा,—"नेदं नभोमण्डलमम्बुराशि-
नैताश्च तारा नवफेनभङ्गाः।
नायं शशी कुण्डलितः फणीन्द्रो
नासौ कलङ्कः शयितो मुरारिः॥" (१९)

अत्र प्रस्तुतानां नभोमण्डलादीनां प्रतिषेधेन अम्बुराशि-प्रभृतीनामप्रस्तुतानां स्थापनम्। यथा वा,—

"दशाननकिरीटेभ्यस्तत्क्षणं राक्षसश्रियः।
मणिव्याजेन पर्यस्ताः पृथिव्यामश्रुबिन्दवः॥" (२०) [ष०]

अत्र प्रस्तुतानां मणीनां प्रतिषेधेन अश्रुबिन्दूनां स्थापनम्।

समासोक्तिमलङ्कारमाह,—

"यत्रोक्तात् गम्यतेऽन्योऽर्थस्तत्समानविशेषणः।
सा समासोक्तिरुदिता सङ्क्षेपार्थतया बुधैः॥"

तत्समानविशेषण इत्युपलक्षणं, तेन तत्समानकार्य-तत्समानलिङ्गञ्च गृह्यते। यत्र समैर्विशेषणैः कार्यैर्लिङ्गैश्च उक्तात् —प्रस्तुतात् अप्रस्तुताद्वा, अन्यः,—यथाक्रममप्रस्तुतः प्रस्तुतो

प्रतिषिध्य अप्रकृतस्य स्थापनम् अपह्नुतिः" इति अपेक्षितम्, तथा च,—अतिशयोक्ति-विषयत्वे तु यथा,—"नेदं वक्त्रं, किन्तु पद्मं" इत्यादौ नापह्नुतिः इति ध्वनितम्।

(१९) नेदमिति।—इदं नभोमण्डलम्—आकाशमण्डलं, न, अम्बुराशिः,—समुद्रः, एताश्च तारा,—नक्षत्राणि, न, नवाः फेनानां भङ्गाः—खण्डाः, अयं शशी—चन्द्रः, न, कुण्डलितः,—मण्डलाकारेण स्थितः, फणीन्द्रः,—शेषनागः; असौ—कलङ्कितोऽयमङ्कः इत्यर्थः, कलङ्कः, न, शयितः,—सुप्तः सन्, मुरारिः,—नारायणः। अपह्नुतिरियम्।

(२०) दशाननेति।—तत्क्षणं—रामकर्तृकवधे इत्यर्थे, राक्षसानां श्रियः,—लक्ष्म्याः, अश्रुबिन्दवः,—बाष्पकणाः, मणिव्याजेन—रत्नच्छलेन, दशाननस्य—रावणस्य, किरीटेभ्यः,—मुकुटेभ्यः, पृथिव्यां पर्यस्ताः,—पतिताः, राक्षसमुकुटेभ्यः इत्यादि

वा, यथं गम्यते—बोध्यते, सा संक्षेपोक्तिरूपत्वात्, "समासेन—संक्षेपेण उक्तिः" इति व्युत्पत्त्या—समासोक्तिः कथिता। संक्षेपश्च एकस्य वाक्यस्योभयार्थप्रतिपादकत्वमिति। प्राञ्चः,—"अप्रस्तुतात् प्रस्तुतस्य गम्यत्वे समासोक्तिः" इत्यभिहितम्; नव्यास्तु तद्दोषेण—"प्रस्तुतादप्रस्तुतप्रतीतौ समासोक्तिः, अप्रस्तुतात् प्रस्तुतप्रतीतावप्रस्तुतप्रशंसा" इत्याहुः। "अन्यः प्रस्तुतेऽप्रस्तुत-व्यवहारसमारोपः समासोक्तिः" इति विश्वनाथादयः। वस्तु-तस्तु—उभयथाऽपि समासोक्तिरित्यभ्युपगन्तव्यमित्यस्मद्गुरुचरण-प्राचीनरीत्या लक्षणमुक्तमस्माभिः। उदाहरणं क्रमेण,—

"स्फुटितमधुकरस्वनगीतयः
कुसुमकोमलदन्तरुचो वधूः।
उपवनान्तलताः पवनाऽऽहतैः
किसलयैः सदृशैरिव पाणिभिः॥" (४९)। २०।

अत्र विशेषणसाम्यात् कार्यसाम्याच्च प्रस्तुतादचेतनलता-रूपादप्रस्तुतो नर्तकीकर्तृकोऽर्थः प्रतीयते।

"बालकमिव सुतान् पयःकणान्
पायसि जलधर स्तनितः।
सोऽपि पूरयति भुवमाऽऽश्रया
विश्रमस्य सहजानुदारता॥" (५०) [illegible]

(४९) [illegible]

(५०) [illegible]

अत्र अप्रस्तुताच्चातकाज्जलधराच्च कार्य्यसाम्यात् प्रस्तुतो याचकः, उदाराऽऽशयो धनपतिश्च बोध्यते।

अप्रस्तुतप्रशंसा,—

"अप्रस्तुतप्रशंसा स्यादप्रक्रान्तेषु या स्तुतिः।
तन्मुखेन प्रस्तुतस्य निन्दा यत्र प्रतीयते॥" (६३) [दर्पणे]

अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतेषु, अप्रस्तुतानामित्यर्थः, [षष्ठ्यर्थे सप्तमी]। यथा,—

"पादाऽऽहतं यदुत्थाय मूर्द्धानमधिरोहति।
स्वस्थादेवापमानेऽपि देहिनस्तद्वरं रजः॥" (६४) [माघः]

त्रिषु लुप्तान् पयःकणान्—वारिबिन्दून्, याचते—प्रार्थयते, कोऽपि—अन्योऽपि, भूयसा—प्रचुरेण, अम्भसा—जलेन, पूरयति, तत्पात्रमिति शेषः। [illegible] उदारता—वदान्यता, चित्रम्—आश्चर्यम्, यतः स्वल्पं प्रार्थितोऽपि बहु ददातीति भावः। अत्र यद्यपि [illegible] समासोक्तिः समर्थिता, तथापि "पादाऽऽहतम्" इत्युदाहरिष्यमाणे पद्ये इवाप्रस्तुतप्रशंसैव बोध्या; यतः स्वल्पमेव याचते, किन्तु महान् भूयोऽपि प्रददातीति विशेषे वस्तुनि सामान्यस्यैव तदभिधानात्। यत्तु [illegible] तथा समर्थितं, तत्र विचार्यम्। [illegible] यथा हि अत्र समासोक्तिं समर्थयते, तथैव [illegible] अप्रस्तुत [illegible] भूरि ददतो [illegible] [illegible] निन्दा [illegible] उपपद्यते। इत्यलं विस्तरेण।

(६३) अप्रस्तुतेति।—यत्र—यस्मिन् वाक्ये, तन्मुखेन—तस्य—अप्रस्तुतस्य, मुखं—द्वारं तेन, अप्रस्तुतद्वारेणेत्यर्थः, प्रस्तुतस्य—[illegible], निन्दा—दोषोद्भावना, प्रतीयते—बोध्यते, न तु साक्षादभिधीयते, न वा व्यज्यते इत्यर्थः, अप्रक्रान्तेषु—अप्रस्तुतानाम्, [illegible] इति भावः, [षष्ठ्यर्थे सप्तमीयम्] अत्र [illegible] इति पदमध्याहार्यम्, तादृशी या स्तुतिः,—प्रशंसा, सा अप्रस्तुतप्रशंसा स्यात्।

(६४) पादाऽऽहतमिति।—[illegible]। यत् रजः,—धूलिः,

अत्र अप्रस्तुतस्य रजसः प्रशंसामुखेन प्रस्तुतस्य अपमानसहिष्णोर्निन्दा प्रतीयते । यथा वा,—

"सुखं जीवन्ति हरिणा वनेष्वपरसेविनः ।
अर्थैरयत्नसुलभैर्जलदर्भाङ्कुरादिभिः ॥" (६५)

अत्र मृगाणां सुखजीवनस्याप्रस्तुतस्य प्रशंसया प्रस्तुतस्य राजानुवृत्तिजीवनस्य निन्दा प्रतीयते ।

व्याजस्तुतिः,—

"व्याजस्तुतिर्मुखे निन्दा स्तुतिर्वा रूढिरन्यथा ।"(६६)

[[illegible]]

मुखे—आपाततः, अन्यथा—यथाक्रमं स्तुत्यां निन्दायां वा, रूढिः,—पर्य्यवसानम् । स्तुतिपर्य्यवसायिनी निन्दा, निन्दापर्य्यवसायिनी स्तुतिश्च व्याजस्तुतिरिति फलितम् । निन्दाया स्तुतिरूपेण पर्य्यवसाने व्याजेन स्तुतिरिति व्याजस्तुतिः, स्तुतेर्निन्दारूपेण पर्य्यवसाने व्याजरूपा स्तुतिः । क्रमेण यथा,—

"त्यक्त्वा राज्यं गिरमनुसरन् कौशिकस्याल्पबुद्धे
राज्ञो भ्रान्त्वा गहनविपिनं हारयन् मुग्धकान्ताम् ।

देव, अविरोधात—आक्रामति, तत्—रजः, [illegible] —[illegible], [illegible], [illegible] [illegible]

(६५) सुखमिति ।—[illegible] अपरसेविनः,—[illegible] हरिणाः [illegible] —[illegible] जलदर्भाङ्कुरादिभिः [illegible] सुखं जीवन्ति । [illegible]

(६६) व्याजेति —मुखे—[illegible], निन्दा—[illegible] [illegible], रूढिः,— [illegible] —[illegible] [illegible] [illegible]

(६७) [illegible]

"मुखं यदि किमिन्दुना ? यदि चलाञ्चले लोचने
किमुत्पलकदम्बकैः ? यदि तरङ्गभङ्गौ भ्रुवौ।
किमात्मभवधन्वना ? यदि सुसंयताः कुन्तलाः
किमम्बुधरडम्बरैः ? यदि तनूरियं किं श्रिया ?।"(७१)[गौरवं]

प्रथमे प्रसिद्धानामुपमावस्तूनामिन्दीवरादीनामुपमेयत्व-प्रकल्पनं, द्वितीये इन्दुप्रभृतीनां निष्फलत्वकथनम्।

अथ श्लेषः,—

"शब्दैः स्वभावादेकार्थैः श्लेषोऽनेकार्थवाचनम्।"(७२)

[विश्वनाथ]

[illegible] भावः, (७०) [illegible] — [illegible] न [illegible] मे—मम, न [illegible] [illegible] इति भावः। [illegible] शार्दूलविक्रीडितं छन्दः।

(७१) मुखमिति।—सीतां विनाश्य रावणोक्तिरियम्। यदि मुखं [illegible], [सीतायाः इति [illegible]] तदा इन्दुना—चन्द्रेण, किम्?—न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, [illegible] इति भावः। यदि चलाञ्चले—चलं—चञ्चलं, अञ्चले—प्रान्तभागौ, [illegible], ययोः तादृशे, लोचने, विद्येते इति शेषः, तदा उत्पलानां—नीलोत्पलानां, कदम्बकैः,—वृन्दैः, किम्?—न किमपि [illegible], [illegible] इति भावः, यदि तरङ्गवत् भङ्गिः,—कौटिल्यं ययोः तादृशौ, भ्रुवौ, विद्येते इति शेषः, तदा [illegible]—कामस्य [illegible]—धनुषा, किम्?—[illegible] इति भावः। यदि सुसंयताः,—सुष्ठु नियताः, कुन्तलाः,—केशाः, विद्यन्ते इति शेषः, तदा अम्बुधराणां—मेघानां, डम्बरैः,—विस्तारैः, किम्?—[illegible], यदि इयं तनुः,—शरीरं, विद्यते इति शेषः, तदा श्रिया—लक्ष्म्या, किम्?—[illegible] [illegible] पृथ्वीच्छन्दः।

अभावादेकार्थैरिति शब्दयोगात्, वाचनमिति च ध्वनेश्च व्यच्छेदः। यथा,—

"खलस्य कण्टकस्येव द्विविधैव प्रतिक्रिया।
उपानद्वा मुखभङ्गो दूरतो वा विवर्जनम्॥" (७३)

सहोक्ति,—

"सा सहोक्तिः सहार्थस्य बलादेकं द्विवाचकम्।" (७४)

यथा,—"पुरोदगीतं नृप! रामवीयकं
द्विजातिशेषेण यदेतदन्यथा।
तदद्य ते वन्यफलाशिनः परं
परैति कार्श्यं यशसा समं वपुः॥" (७५)

अत्र वपुर्यशसोभयमपि क्षीयते इति सहार्थबलाद्बोध्यते।

[illegible]

(७३) खलस्येति।—खलस्य—दुर्जनस्य, कण्टकस्य इव द्विविधा एव प्रतिक्रिया —प्रतीकारः, उपानद्वा—[illegible] [illegible]

(७४) [illegible]

(७५) पुरोदगीतमिति।—[illegible]

काव्यलिङ्गम्।—

"हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गमुदाहृतम्॥" (७६)

[विश्वनाथः]

वाक्यस्य पदार्थस्य वा हेतुरूपेणोक्तौ काव्यलिङ्गम्।

यथा,—

"रे हस्त! दक्षिण! मृतस्य शिशोर्द्विजस्य
जीवातवे विसृज शूद्रमुनौ कृपाणम्।
रामस्य बाहुरसि दुर्भरगर्भखिन्न-
सीताविवासनपटोः करुणा कुतस्ते?॥" (७७) [उत्तरचरिते]

ऽपि विजनेन द्वितीय जीवोऽवसाने" इति; "दक्षिणावामभा दिशः" इत्यमरः] अवमा— अवेन, ("[illegible]" इत्यमरः) रामजीवन—रामजीवनम्, अत्यन्त— [illegible], [नद्यतेर्विंकर्मकत्वात् प्रयाते कर्मणि क्त, "प्रयानकर्मकाच्च [illegible]" इति वचनात्] अत्र [illegible],—[illegible], तत्—तत्, तव— [illegible], अथवा कर्म—[illegible], परम्—[illegible], काष्ठे—[illegible]; [illegible] प्राप्नोति, उभयमपि जीयते इत्यर्थः। इति वक्रम्।

(७६) हेतोरिति।—हेतो,—कारणस्य, वाक्यपदार्थत्वे—वाक्यार्थत्वे, पदार्थत्वे च सतीत्यर्थः, काव्यलिङ्गम् उदाहृतं—कथितम्; हेतोर्वाक्यार्थरूपेण, पदार्थरूपेण चाभिधानात् काव्यलिङ्गं द्विविधमिति फलितम्।

(७७) रे हस्तेति।—रे—इत्यवज्ञासूचकमव्ययं, हे इत्यर्थे, हस्त! दक्षिण!—दक्षिणहस्त! [रामस्य हस्तत्वेन प्रेरितत्वेऽपि तपस्विहननापराधे हस्तत्वेन चेतनानिष्यत्वत्व-ख्यापनाय "रे" इति नीचसम्बोधनमुपात्तम्। अत्र मार्थेव सर्वकार्यस्य दक्षिणहस्तेनैव क्रियमाणत्वात् सीतानिर्वासनस्यापि दक्षिणहस्तेनैव कृतत्वोक्तिरवधारणाय बोध्या] मृतस्य—अकाले कालेन वैवस्वतेन (यमराजेन) नीतस्य, शिशोः बालस्य, द्विजस्य,—ब्राह्मण-बालकस्य, जीवातवे—सञ्जीवनाय, ("जीवातुर्जीवितौषधे जीविते जीवनौषधे" इति मेदिनी) शूद्रमुनौ—शूद्र एव मुनिस्तस्मिन्, कृपाणं—खड्गं, विसृज—निक्षिप, तपश्चरणापराधिनं शूद्रं हत्वा, ब्राह्मणशिशुजीवनमेव प्रकारस्य मुख्योद्देश्यं, न तु शम्बूकवध इति भावः। अनपराधस्य तपस्विनः विनाशने कथं हि करुणां [illegible] [illegible] इति [illegible] करुणा नोदेति? [illegible], यतः

[illegible] "[illegible]" ইতি [illegible], "[illegible]," ইতি [illegible] ।

[illegible],—

"বিভাবনা বিনা হেতুং কার্য্যোৎপত্তির্যদুচ্যতে।" (৩৮)

[বিভাবনা]

যথা —

"[illegible] ।

[illegible]।" (৩৯) [illegible]

[illegible]

* যথা বা,—

"অনায়াসকৃশং মধ্যমশঙ্কতরলে দৃশৌ।

অভূষণমনোহারি বপুর্বয়সি সুভ্রুবঃ।" (ক)

[illegible]

(৩৮) [illegible]

(৩৯) [illegible]

(ক) [illegible]

विशेषोक्तिः,—

"सति हेतौ फलाभावो विशेषोक्तिः" त्रिधा च सा।
उक्त्यनुक्त्योर्निमित्तस्याप्यचिन्त्यत्वे च कुत्रचित्॥(८०)

उक्तनिमित्ता, अनुक्तनिमित्ता, अचिन्त्यनिमित्ता चेति सा त्रिधा। क्रमेण यथा,—

"धनिनोऽपि निरुन्मादा युवानोऽपि न चञ्चलाः।
प्रभवोऽप्यप्रमत्तास्ते महामहिमशालिनः॥" (८१)

अत्र धनाऽऽदिरूपहेतुसत्त्वेऽपि उन्मादाऽऽदिरूपफलाभावः, महामहिमशालित्वञ्चात्र निमित्तमुक्तम्। अत्रैव चतुर्थपादे "कियन्तः सन्ति भूतले" इति पाठे—निमित्तमनुक्तं भवति।

"स एकस्त्रीणि जयति जगन्ति कुसुमाऽऽयुधः।
हरताऽपि तनुं यस्य शम्भुना न बलं हृतम्॥" (८२)

अत्र तनुहरणेऽपि बलाहरणे निमित्तमचिन्त्यम्।

(८०) सतीति।—हेतौ सति—कारणसत्त्वे, फलाभावे—कार्यानुत्पत्तौ, विशेषोक्तिः। सा—विशेषोक्तिः, च—पुन, निमित्तस्य—कारणस्य, कुत्रचित् उक्तौ, कुत्रचित् अनुक्तौ, कुत्रचित् अचिन्त्यत्वे [illegible] त्रिधा—त्रिविधा, भवतीति शेषः।

(८१) धनिन इति।—ते—जना, धनिनोऽपि—धनवन्तोऽपि, निरुन्मादाः,—[illegible]

[illegible]

(८२) स इति।—[illegible]

[illegible]

[illegible]

"[illegible]" (৮৩)

[illegible]

[illegible]

"[illegible]

[illegible]" (৮৪) [১৩০]

"[illegible]

[illegible]" (৮৫) [১৩০]

[illegible]

(৮৩) [illegible]

(৮৪) [illegible]

(৮৫) [illegible]

प्रथमे भगवतः प्रभावख्यातिगर्भत्वादापाततः प्रतीयमानस्य विरोधस्य समाधानम्। द्वितीये नञ्तत्पुरुषसमासे विरोधः बहुव्रीहिणा परिहारः।

विषमम् —

"गुणक्रिये वा यत् स्यातां विरुद्धे हेतुकार्य्ययोः।
यद्वाऽऽरब्धस्य वैफल्यमनर्थस्य च सम्भवः।
विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषमं मतम् *॥"(८६

[विश्वनाथ

यत्र कारणगुण एकः, कार्य्यगुणस्तद्विपरीतः, क्रिया च द्वयोर्विरुद्धा, यत्र न केवलमारब्धस्य वैफल्यम्, अनर्थाऽऽपत्तिश्च, यत्र विषमयोर्मेलनञ्च भवेत्, तदेवं चतुर्द्धा विषमम्। क्रमेण यथा,—

"सद्यः करस्पर्शमवाप्य चित्रं
रणे रणे यस्य कृपाणलेखा।
तमालनीला शरदिन्दुपाण्डु
यशस्त्रिलोक्याभरणं प्रसूते॥" (८७)

* यत्र गुणाऽऽदेरेकाऽऽश्रयवृत्तित्वेन परस्परविरोधः, तदेवं

योनि,—प्रभवः, कारणमित्यर्थः, यस्य तथाभूतः, जगताम् अन्तयति इति अन्तः,—नाशक इत्यर्थः, स्वयं च निरन्तकः,—अन्तकात् भिन्नः, पर्यवसाने तु नास्ति अन्तको यस्य तादृशः, स्वयं नाशरहित इत्यर्थः ; त्वं जगताम् आदिः,—मूलकारणं परन्तु स्वयम् अनादिः,—न आदिः, पर्यवसाने तु नास्ति आदिर्यस्य तथोक्तः, जगतामीशः,—स्वामी, स्वयम् निरीश्वरः,—ईश्वरभिन्नः, पर्यवसाने तु निरस्त ईश्वरो येन तथोक्तः, स्वामिरहित इत्यर्थः ; शेषार्थं तु पूर्वोक्तम्।

(८६) गुणेति।—यत्—यदि, गुणक्रिये—गुणः क्रिया वा, हेतुकार्य्ययोः,—कारणस्य कार्यस्य वा, विरुद्धे स्याताम्, यद्वा—यदि वा, आरब्धस्य—कृताऽऽरम्भस्य कार्यस्य, वैफल्यं—निष्फलत्वम्, अनर्थस्य च—अभूत अनिष्टस्य, सम्भवः, या च—या वा, विरूपयोः,—विसदृशयोः, अतिकूलयोरिति यावत्, सङ्घटना—सम्मेलनं, तत् विषमं मतं—कथितम्।

(८७) सद्य इति।—तमालनीला कृपाणलेखा—असिधारा, रणे रणे—

অত্র কারণগুণানতিক্রম্য "কারণগুণাঃ কার্য্যগুণানা- রভন্তে" ইতি নিয়মবিরোধেন [illegible] ।

"আনন্দমমন্দমিমং কুবলয়দললোচনে ! দদাসি ত্বম্ ।
বিরহস্ত্বয়ৈব জনিতস্তাপয়তিতরাং শরীরং মে ॥" (৮৮)

অত্র ত্বমানন্দং দদাসি, ত্বজ্জনিতো বিরহস্তু তাপয়তিতরা- মিতি [illegible] ক্রিয়া ।

"[illegible] ক্ষমাঽঽশ্লেষোঽপ্যতিক্ষীণি [illegible] ।
অর্কং দুঃসহম্ [illegible] ॥" (৮৯)

অত্র ন কেবলং [illegible] তা ভূৎ, প্রত্যুত [illegible] ।

"অহৃতা [illegible] ন [illegible] ।
[illegible] ॥" (৯০)

[মাঘ]

অত্র [illegible] সঙ্ঘটনা ।
[illegible] । অত্র পুনঃ কার্য্যকারণয়োর্ভিন্না- ঽঽশ্রয়ত্বমিত্যনয়োর্বিশেষঃ, অত্র বিষমস্যাস্য অসঙ্গত্যা ভেদঃ ।

[illegible]

(৮৮) আনন্দমিতি ।—কুবলয়দললোচনে ।—হে নীলোৎপলদললোচনে ! ত্বম্ [illegible] । [illegible] দদাসি, কিন্তু ত্বয়ৈব জনিত,—[illegible] । [illegible]

(৮৯) [illegible]

(৯০) [illegible]

पूर्वं पूर्वं प्रति यथोत्तरस्य वस्तुनो विशेषणत्वेन यत् स्थाप निषेधो वा सम्भवति, सा द्विधा बुधैरेकावली कथ्यते। क्रमेणोदाहरणम्,—

"सरो विकसिताम्भोजमम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्।
भृङ्गा यत्र ससङ्गीताः सङ्गीतं मधुरध्वनि च॥" (८८)

अत्र सरसोऽम्भोजं, तस्य भृङ्गम्, इत्यादिक्रमेण विशेष विधीयते।

"न तज्जलं यन्न सुचारुपङ्कजं
न पङ्कजं तत् यदलीनषट्पदम्।
न षट्पदोऽसौ न जुगुञ्ज यः कलं
न गुञ्जितं तन्न जहार यन्मनः॥" (८९) [भट्टि.]

अत्र क्रमेण पूर्वपूर्वस्य निषेधः।

अर्थापत्ति,—

"दण्डापूपिकयाऽन्यार्थाऽऽगमोऽर्थापत्तिरिष्यते।"

मूषिकेण दण्डो भक्षित इत्यनेन तत्सहचरितमपूपभक्षणम अर्थादायातं भवतीत्येष न्यायो दण्डापूपिका, तयाऽर्थान्तर-बोधनम् अर्थापत्तिः। यथा,—

विशेषणत्वेन स्थाप्यते वा अपोह्यते—विधीयते, निषिध्यते इत्यर्थः, तदा द्विधा—स्थापनापोहनभेदात् द्विप्रकारा, एकावली स्यात्।

(८८) सर इति।—अत्र—यस्मिन् सरसि, सरः,—सरोवरं, विकसितानि—प्रस्फुटानि, अम्भोजानि—पद्मानि यस्मिन् तथोक्तम्, अम्भोजं भृङ्गसङ्गतम्—भृङ्गैः—भ्रमरैः सङ्गतम्, भृङ्गाः,—भ्रमराः, ससङ्गीताः,—गुञ्जनकारिणः, सङ्गीतं—गुञ्जनम्, मधुरध्वनि—अतिमधुरनिनादं। सरोऽम्भोजभृङ्गसङ्गीतानि उत्तरोत्तरं विशेषाणि पूर्वपूर्वं प्रति स्थापितानि। पद्यमिदं कस्य?

(८९) नेति।—तत् जलं न, यत्र सुचारूणि—सुन्दराणि, पङ्कजानि—पद्मानि न सन्ति, न, तत् पङ्कजं—पद्मं, न, यत् अलीनाः,—न लीनाः, षट्पदाः—भ्रमराः यस्मिन् इति तथा, षट्पदः,—भ्रमरः, असौ न, यः कलं—मधुरम्, न जुगुञ्ज, तत् गुञ्जितं न, यत् मनः न जहार।

“[illegible] ।
[illegible] ॥१७॥”(१००)

[१६०]

[illegible] ।

इति [illegible] नाम [illegible] ।

[illegible]

(१००) [illegible]

[illegible]

कुर्य्यां हरस्यापि पिनाकपाणेः
धैर्य्यच्युतिं के मम धन्विनोऽन्ये ? ॥" (४) [कुमार०]

अत्र कुसुमायुध इति विशेषणं वक्तुर्निःसारायुधत्वं द्योतयति, पिनाकपाणेरिति च रुद्रस्य महासारायुधत्वम्, इत्युभयं साभिप्रायं विशेषणम्।

अधिकम्,—

"अधिकं पृथुलाऽऽधाराद्‌ाधेयाऽऽधिक्यवर्णनम्।
पृथ्वाधेयात् यदाधाराऽऽधिक्यं तदपि तन्मतम्॥"(५)

[चन्द्रालोकः]

अतिविपुलस्य आधारस्य अपेक्षया आधेयस्य, अथवा अतिविपुलस्य आधेयस्य अपेक्षया आधारस्य आधिक्यं कविना

(इत्यध्याहार्य्यं) तव प्रसादात्—अनुग्रहात्, ("प्रसादोऽनुग्रहे काव्य-गुणस्वास्थ्य-प्रसत्तिषु" इति मेदिनी) कुसुमायुधः,—कुसुमानि—पुष्पाणि एव, आयुधानि—अस्त्राणि यस्य तादृशः अपि, अतिकोमलास्त्रोऽपि इति भावः, अहमिति शेषः, एकम्—अद्वितीयं, मधुं—वसन्तम् एव, सहायं—सहचरं, लब्ध्वा—प्राप्य, पिनाकपाणेरपि—पिनाकः,—महादेवस्य धनुः, ("पिनाकोऽजगवं धनुः" इत्यमरः) पाणौ—हस्ते यस्य तथाभूतस्यापि, किं पुनरितरस्य पिनाकसदृशायुधाभावेन निस्तेजस इत्यर्थः, हरस्य—हरति—संहरति, त्रिलोकीमिति तस्य, त्रैलोक्यसंहारकारिणो महेश्वरस्य, धैर्य्यस्य—स्थैर्य्यस्य, च्युतिं—स्खलनं, भ्रंशमिति यावत्, कुर्य्यां—कर्त्तुं समर्थोऽस्मीत्यर्थः, ["शकि लिङ् च" (३।३।१७२ पा०) इति शक्यार्थे लिङ्] अतः, अन्ये—इतरे, धन्विनः,—धनुर्द्धराः, मम के ? न गणनीयाः इति भावः। अत्र कुसुमायुधः इति पदविन्यासः, पिनाकपाणेरिति पदस्य च [illegible]।

(५) त्रिविधमधिकालङ्कारमाह, अधिकमिति।—पृथुलः,—महान्, विपुल इति यावत्, यो आधारः,—अधिकरणं तस्मात्, [अपादाने पञ्चमी] विपुलाधारमपेक्ष्येत्यर्थः, यत् आधेयस्य आधिक्यम्—अतिशयः, तस्य वर्णनं—अतिशयेन कथनम्, तत् अधिकं—तदाख्योऽलङ्कारः; यदा—पृथ्वाधेयात्—पृथुलाऽऽधेयापेक्षया, यत् आधारस्य आधिक्यं वर्णनमिति शेषः, तत् अपि, तत्—अधिकम् अधिकालङ्कार इति, मतं—सम्मतं, [illegible]।

[illegible]

"[illegible]
[illegible]
[illegible]
[illegible]" (৪) [কিরাতে ৫]

"[illegible]
[illegible]" (৫) [কিরাতে]

(৪) [illegible]

(৫) [illegible]

[illegible],—

“[illegible]: [illegible] [illegible] ।
[illegible]: सोऽपि [illegible] [illegible] [illegible] ।
[illegible] [illegible] म: ३”(

[illegible]

[illegible]

[illegible]

अत्राऽऽधारभूतकविवर्णनानां स्वगतत्वेन तदर्थं विशेष आधेयभूतानां सरितां वर्णनम्।

"कानने सरिदुद्देशे गिरीणामपि कन्दरे।
पश्यन्त्यन्तकसङ्काशं त्वामेकं रिपवः पुरः॥" (१०)

"गृहिणी सचिवः सखी मिथः
प्रियशिष्या ललिते कलाविधौ।
करुणाविमुखेन मृत्युना
हरता त्वां वद किं न मे हृतम्?" (११) [रघु०]

परिवृत्तिः,—

"अर्थानां यो विनिमयः परिवृत्तिस्तु सा स्मृता।"(१२)
[दण्डी]

सचीनां, यथा,—अमुना [illegible], गिर,—[illegible], [illegible] यावत्, [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], [illegible]—[illegible], ते [illegible] [illegible]—[illegible], न [illegible] ?—न [illegible]? [illegible] [illegible] [illegible] [illegible], ते [illegible] [illegible] [illegible] इति भावः। [illegible] [illegible] [illegible], [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]।

(१०) एकस्य वस्तुनोऽनेकगोचरतावर्णनात्मकं विशेषमुदाहरति, कानने इति।—[illegible] [illegible] [illegible]। [illegible] [illegible]। ([illegible]) रिपवः,—[illegible], एकं त्वां [illegible]—[illegible], ("[illegible]" [illegible]) सरिताम्—[illegible], उद्देशे—[illegible], [illegible] इति भावः, गिरीणां—पर्वतानां, कन्दरेऽपि—[illegible], [illegible],—[illegible], [illegible],—[illegible], पुरः,—[illegible], पश्यन्ति। अत्र एकस्य नृपतिरूपस्य वस्तुन आननाऽऽदिदेशानेकवस्तुगोचरत्वेन वर्णनमिति [illegible]।

(११) किञ्चित् कार्यं कुर्वता [illegible] [illegible] [illegible] विशेषमुदाहरति, गृहिणीति।—[illegible] इदं [illegible] [illegible]। अत्र [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible] [illegible]।

(१२) परिवृत्तिमाह अर्थानामिति।—अर्थानां—पदार्थानां, यः, विनिमयः,—एकस्य दानेन अपरस्य [illegible], सा परिवृत्तिः, स्मृता। इयं द्विधा भवति,—

समस्य न्यूनस्य अधिकस्य वा पदार्थस्य समेन अधिकेन न्यूनेन वा पदार्थान्तरेण परिवर्त्तनं परिवृत्तिः। क्रमेण यथा,—

"तदा भगवता तेन दृष्टिं दत्त्वा रणाङ्गणे।
गृहीतं जीवितं तेषामचिरात् परिपन्थिनाम्॥" (१३)
[सरस्वतीकण्ठाभरणम्]

"किमित्यपास्याऽऽभरणानि यौवने
धृतं त्वया वार्द्धकशोभि वल्कलम्?।
वद प्रदोषे स्फुटचन्द्रतारका
विभावरी यद्यरुणाय कल्पते?॥" (१४) [कुमारसं०]

समेन समस्य, अधिकेन (उत्कृष्टेन) न्यूनस्य, न्यूनेनाधिकस्य च वस्तुनः परिवर्त्तनोदाहरणम्।

(१३) समेन समस्य विनिमयात्मकं परिवृत्त्यलङ्कारमुदाहरति, तदेति।— [illegible]

(१४) अधिकेन (उत्कृष्टेन) न्यूनस्य विनिमयात्मकं परिवृत्त्यलङ्कारमुदाहरति, किमित्येति।— [illegible]

"[illegible] च प्रवयसो जटायुषः
स्वर्गिणः किमिव शोच्यतेऽधुना।
येन जर्जरकलेवरव्ययात्
क्रीतमिन्दुकिरणोज्ज्वलं यशः॥"(१५) [रघुवंशम्]

एषु उदाहरणेषु क्रमेण दृष्टिजीवितयोः समत्वेन, आभरण-कम्बलयोरधिकन्यूनत्वेन, जर्जरकलेवरयशसोर्न्यूनाधिकत्वेन च विनिमयः।

यथोक्तं,—

"एकं क्रमेणानेकस्मिन् पर्य्यायोऽन्यस्ततोऽन्यथा।"(१६)

[मम्मट]

[illegible] — दृष्टि, [illegible] शरीरे [illegible], तथा [illegible] इति भावः। यथा शरीरे [illegible], तथा जीवने [illegible] इति [illegible], [illegible] च [illegible]। [illegible] विनिमयः। [illegible]।

(१५) [illegible] विनिमयाऽऽत्मकं परिवृत्त्यलङ्कारमुदाहरति, [illegible] —येन—जटायुषा, जर्जरस्य—जराजीर्णस्य, कलेवरस्य—शरीरस्य, व्ययात्—दानात्, इन्दोः—चन्द्रस्य, किरणवत् उज्ज्वलं—निर्मलं, यशः—कीर्त्तिं, क्रीतं—गृहीतं, तस्य ([illegible]) च प्रवयसः—वृद्धस्य, अधुना—सम्प्रति, स्वर्गिणः—स्वर्गं गतस्य, जटायुषः—जटायोः [illegible] [[illegible]] किमिव—[illegible], शोच्यते—[illegible] [illegible] इति भावः। अत्र जीर्णशरीर-रूपेण न्यूनेन वस्तुना निर्मलयशोरूपस्याधिकस्य वस्तुनो विनिमयः। [illegible]।

(१६) पर्यायालङ्कारमाह, एकमिति।—एकं, वस्तु इति शेषः, अनेकस्मिन्—अनेकविधे वस्तुनि, [illegible] वस्तु इति यावत्, क्रमेण, भवति क्रियते वा [illegible] इति शेषः, पर्यायः—तन्नामालङ्कारः, ततः—तस्मात्, [illegible] [illegible] इति यावत्, अन्य,—[illegible] पर्यायनामालङ्कारः, अन्यथा—प्रकारा-न्तरेण, [illegible] वस्तु [illegible] वस्तूनि क्रमेण भवति क्रियते वा [illegible] इति

उदात्तम्,—

"लोकातिशयसम्पत्ति-वर्णनोदात्तमुच्यते ।
यद्वाऽपि प्रस्तुतस्याङ्गं महतां चरितं भवेत् ॥"(२८)
[१३०]

यत् अलौकिकायाः सम्पत्तेः वर्णनं, यदि वा प्रस्तुतस्याङ्गं महात्मनां चरित्रं स्यात्, तदुभयविधम् उदात्तम् । क्रमेण यथा,—

"मुक्ताः केलिविसूत्रहारगलिताः सम्मार्जनीभिर्हृताः
प्रातः प्राङ्गणसीम्नि मन्थरचलद्बालाङ्घ्रिलाक्षारुणाः ।
दूरात् दाडिमबीजशङ्कितधियः कर्षन्ति केलीशुकाः
यद्विद्वद्भवनेषु भोजनृपतेस्तत्त्यागलीलायितम् ॥" (२९)

आत्मन्य, तदन्—यावदन्, तस्मात्—तस्मात्; योजनमङ्ग इति पूर्वेणान्वयः । अत्र दशकण्ठवधात् समनन्तरं कथावर्णनप्रसङ्गमुद्दिश्य अनुप्रासस्य चैतद्वर्ण्य वर्णनम् ।

(२८) उदात्तमाह, लोकेति ।—लोकातिशया—अलौकिकी, या सम्पत्तिः,—तस्याः वर्णनं, तथा वर्णना, यद्वा—यदि वा, प्रस्तुतस्य—प्रकृतस्य, प्रतिपाद्यस्य इत्यर्थः, अङ्गम्—उपकारकं, महतां—महात्मनां, चरितं भवेत्, तदेति शेषः, अपि, उदात्तं—तदाख्योऽलङ्कारः, उच्यते ।

(२९) मुक्ता इति ।—विद्वद्भवनेषु—विदुषां—कवीनां, भवनेषु—आलयेषु, केलौ—क्रीडायां, विसूत्राः,—विगलितसूत्राः, ये हाराः,—मुक्तावल्यः, तेभ्यः गलिताः,—पतिताः, तथा सम्मार्जनीभिः हृताः,—आहृताः, एकत्रीकृताः इति यावत्, (अत एव) प्रातः,—प्रभाते, प्राङ्गणसीम्नि—अङ्गनप्रान्ते, मन्थरं—शनैः शनैः, चलन्त्यः,—गच्छन्त्यः, या बालाः,—योषितः, तासाम् अङ्घ्रिलाक्षया—चरणस्थितलाक्षारसेन, अरुणाः,—रक्ताः, मुक्ताः,—मौक्तिकानि, दूरात् दाडिमबीजैः शङ्किता धीः,—बुद्धिः येषां तथाभूताः सन्तः, केलीशुकाः,—क्रीडार्थं पोषिताः कीराः, यत् कर्षन्ति, तत् भोजनृपतेः त्यागस्य—दानस्य, लीलायितं—क्रीडितम् । 'अत्र भोजराजस्य 'दान

"नाभिप्ररूढाम्बुरुहाऽऽसनेन
संस्तूयमानः प्रथमेन धात्रा।
अमुं युगान्तोचितयोगनिद्रः
संहृत्य लोकान् पुरुषोऽधिशेते॥" (२०) [रघु०]

सूक्ष्म,—

"संलक्षितस्तु सूक्ष्मोऽर्थ आकारेणेङ्गितेन वा।
कयाऽपि सूच्यते भङ्ग्या यत्र सूक्ष्मं तदुच्यते॥"(२१)
[विश्व०]

यत्र आकारेण, कयाचित् वा अन्यया चेष्टया, सूक्ष्मरूपेण प्रतीतः अर्थः कयाऽपि भङ्ग्या पुनः आविष्क्रियते, तत् सूक्ष्मम्।

यथा,—"पिदधानमम्बुजवनस्य दृशौ
सुदती जगाद वद कोऽयमिति।
अभिधातुमध्यवसितौ न गिरा
पुलकैः प्रियं नववधूर्न्यगदत्॥" (२२) [माघ]

(२०) नाभीति।—[illegible]। युगान्ते—प्रलये, उचिता—अभ्यस्ता, योगनिद्रा यस्य तादृशः, पुरुषः—परमात्मा, नाभौ प्ररूढं—जातं, यत् अम्बुरुहं—कमलं, तदेव आसनं यस्य तादृशेन, [illegible], प्रथमेन—आद्येन, धात्रा—विधात्रा, [illegible], संस्तूयमानः सन्, लोकान्—जगन्ति, [illegible], अमुं—समुद्रम्, अधिशेते—[illegible] इत्यर्थः, [illegible]। [illegible] आदृतम्। उपजाति [illegible]।

(२१) [illegible] इति।—आकारेण—[illegible], [illegible], वा इङ्गितेन—[illegible], [illegible], संलक्षित,—[illegible], सूक्ष्म,—[illegible], अर्थः, कयाऽपि—[illegible], भङ्ग्या—[illegible], यत्र सूच्यते—[illegible], तत् सूक्ष्मम् उच्यते।

(२२) पिदधानमिति।—सुदती,—[illegible], [illegible], [illegible] दृशौ पिदधान—आच्छादयन्तं, प्रियं—[illegible], "अयं क: वद"—[illegible], इति जगाद—[illegible], [illegible] गिरा—वाचा, अभिधातुं [illegible]—[illegible]

भाविकम्,—

"अद्भुतस्य पदार्थस्य भूतस्याथ भविष्यतः।
यत् प्रत्यक्षायमाणत्वं तत् भाविकमुदाहृतम्॥"

[चित्र०]

भूतस्य भविष्यतो वा अद्भुतस्य वस्तुनः प्रत्यक्षत्वेन वर्णनं भाविकं नामालङ्कारः। यथा,—

"मुनिर्जयति योगीन्द्रो महात्मा कुम्भसम्भवः।
येनैकचुलुके दृष्टौ दिव्यौ तौ मत्स्यकच्छपौ॥" (३३)

विनोक्तिः,—

"विनोक्तिर्यद्विना किञ्चित् प्रस्तुतं हीनमुच्यते।" (३४)

[चन्द्रालोक]

यदि विनाऽर्थकेन पदेन किमपि प्रस्तुतं विहीनत्वेन वर्ण्यते, तर्हि विनोक्तिः। यथा,—

"विनयेन विना का श्रीः? का निशा शशिना विना?।
रहिता सत्कवित्वेन कीदृशी वाग्विदग्धता?॥" (३५)

शब्दैति भाव, [पञ्चवपूर्वात् कृतेः कर्तरि क्विप्] विद्युद्वक्वे,—दीनोऽस्मि, अवदत्—अवशानास। अत्र [illegible] पुरुषैः [illegible] सूक्ष्मालङ्कार। [illegible] मतम्।

(३३) मुनिरिति।—येन—अगस्त्यमुनिना, एकचुलुके—एकस्मिन् गण्डूषे, तौ—प्रसिद्धौ, दिव्यौ—अलौकिकौ, मत्स्यकच्छपौ दृष्टौ, स योगीन्द्रः,—योगिश्रेष्ठः, महात्मा—महनीयस्वरूप, कुम्भात् सम्भव,—उत्पत्तिः यस्य तादृशः, मुनि,—अगस्त्य, जयति—सर्वोत्कर्षेण वर्त्ततामित्यर्थः। अत्र भाविताभिनयतोऽपि मत्स्यकूर्मयोः समुद्रेण सह गण्डूषे समवस्थानस्य भूतस्य प्रत्यक्षत्वम्।

(३४) विनोक्तिरिति।—चेत्—यदि, विना—विनाऽर्थकेन पदेन, प्रस्तुतं—वर्णितं, किञ्चित् हीनं—विहीनम्, उच्यते, तदा विनोक्तिर्नामालङ्कारः।

(३५) उदाहरति, विनयेनेति।—विनयेन—नम्रतया, विना श्रीः,—शोभा,

पर्यायोक्तम्,—

"पर्यायोक्तं यदा भङ्ग्या गम्यमेवाभिधीयते ।"

[विद०]

भङ्ग्या—प्रकारान्तरेण, गम्यमेव—व्यङ्ग्यमर्थमेव ।

यथा,—

"स्पृष्टास्ता नन्दने शच्याः केशसम्भोगलालिताः ।
सावज्ञं पारिजातस्य मञ्जर्यो यस्य सैनिकैः ॥" (१६)

[हयग्री०]

व्याजोक्तिः,—

"व्याजोक्तिर्गोपनं व्याजादुद्भिन्नस्यापि वस्तुनः ।"(१७)

[विद०]

यत्र व्याजशब्दवाच्येन केनापि कपटेन गोपनं व्याजोक्तिः । यथा,—

[illegible]

(१६) [illegible]

(१७) [illegible]

गृह्णन्तु सर्वे यदि वा यथेच्छं

नास्ति क्षतिः क्वापि कवीश्वराणाम्।

रत्नेषु लुप्तेषु बहुष्वमर्त्यै-

रद्यापि रत्नाऽऽकर एव सिन्धुः॥" (६१) [उपजाति]

[सुभाषि०]

इति अष्टमशिखाऽऽलोकः।

कस्मादिव भारताऽऽदिकाव्यशास्त्रानुशीलनादिव:, कविरचीति तदामूलं, सर्वैरि—व्यवहारपर्य्यन्तात् सर्वैरीरवतमित्र वलनमित्यर्थः, इयत। ननु का क्षतिः इत्याशङ्क्याऽऽह, यत्—यत:, तत—तस्मात्, गृह्णन्तु—समाददान्तु, देवा इव काव्याख्य—काव्यस्यपयस्, चोराः समुत्पद्यन्ते—समुत्पद्यन्ते। कविनामाकर्ण्य विचार्य्य उपमेवार्थमाक्षिपति, गृह्णन्त्विति।—यदि वा—अथवा, सर्वे—समुत्पन्न अपि काव्यार्थस्य चोराः, यथेच्छ—इच्छानुसारं, गृह्णन्तु—गृह्णन्तु, काव्यार्थमिति शेषः, कवीश्वराणां—प्रतिभाशालिनां कवीनां, क्वापि—कुत्रापि, न क्षतिः,—न हानिः, नास्ति। ननु कथमित्याह—अमर्त्यैः,—देवैः, बहुषु रत्नेषु लुप्तेषु—अपहृतेषु सत्सु, अपीति शेषः, अद्यापि—साम्प्रतमपि, सिन्धुः,—समुद्रः, रत्नानाम् आकरः एव। अत्र पूर्वं काव्यस्यचौर्य्यमुपदिष्टं, पश्चात् तस्यैव प्रतिषेधः कृतः, इति स्फुटं समन्वयः। छन्दश्चात्र उपजातिः।

इति श्रीमज्जीवानन्दविद्यासागरपौत्र "एम्. ए" "बि. एल" इत्युपाधिधारि-श्रीपञ्चाननभट्टाचार्य्य सङ्कलित व्याख्यायां काव्यदीपाष्टमशिखाऽऽलोकः।

